

УДК 398:908]:303.4](477.82)“18” Я. Миколаєвич

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОВА МИКОЛАЄВИЧА НА ГАЛИЦЬКІЙ ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.

Ігор ГІЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті, на основі залучення широкого кола архівних та опублікованих матеріалів, уперше представлено основні віхи життєвого шляху маловідомого галицького педагога, громадського діяча та народознавця-аматора Якова Миколаєвича (9 грудня 1865, присілок с. Синькова Діброва тодішньої Золочівської округи, нині Радехівського р-ну Львівської обл. – 9 листопада 1931 р., Тернопіль). Основна увага приділена комплексній характеристиці фольклорно-етнографічних матеріалів з теренів галицької Волині в рукописній (записи легенд, рецензії, листування) та опублікованій спадщині Я. Миколаєвича, зокрема, у праці “Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького” (Львів, 1894). Попри те, що ця книга стала важливим джерелом для пізніших досліджень українських етнологів (про будівництво, ремесла), зібрані в ній народознавчі матеріали й досі введені у науковий обіг лише частково.

Ключові слова: Яків Миколаєвич, галицька Волинь, Кам'янецький повіт, фольклор, етнографія.

У грудні 2015 р. виповнюється 150 років від дня народження педагога, краєзнавця та народознавця-збирача Якова Миколаєвича, який увійшов в історію української науки насамперед завдяки своїй праці “Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького”¹. Його ім'я є більш відоме краєзнавцям, які досліджують історію населених пунктів відповідного повіту Галичини. Натомість воно й досі залишається малознаним у середовищі українських народознавців*.

¹ Яків Миколаєвич, *Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького* (Львів: НТШ у Львові, 1894). Наприкінці ХІХ ст. цей повіт охоплював частини сучасних Кам'янка-Бузького, Радехівського та Буського районів Львівської області та поділявся на Кам'янецький, Буський та Радехівський судові округи. У 1912 р. на основі останнього з них та Лопатинського судового округу сусіднього Бродівського повіту утворили окремий Радехівський повіт. Тож Кам'янецький повіт кінця ХІХ ст. та міжвоєнного періоду в територіальному відношенні суттєво різнилися.

* Восени 2004 р. тодішній керівник студентського наукового семінару в етнологів-другокурсників професор Степан Макарчук запропонував автору цих рядків тему про етнографічні сюжети в описових творах кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. У першій нашій доповіді на пропозицію Степана Арсентійовича було охарактеризовано “Топографічний опис Чернігівського намісництва” Опанаса Шафонського (1740–1811) (написаний у 1784–1786 рр., й уперше опублікований 1851 р.). Натомість другу свою доповідь автор цих рядків з власної ініціативи присвятив етнографічним сюжетам в “Описі...” Я. Миколаєвича. Вона викликала значне зацікавлення у керівника наукового семінару, позаяк відповідна проблематика неодноразово привертала його увагу (Степан Макарчук, *Писемні джерела з історії України: курс лекцій* (Львів: Світ, 1999), 211–227; Степан Макарчук, “Етнографічні сюжети в описових творах про

Перші спеціальні біографічні дослідження про Я. Миколаєвича побачили світ у 1980-х роках на сторінках діаспорних видань. Це були статті його вихованки Євгенії Онуферко-Ситник² та сина Романа³. Саме остання праця на 20 років стала основним джерелом відомостей про життєвий та творчий шлях краєзнавця, що засвідчують присвячені йому наукові розвідки та газетні повідомлення 1990-х – початку 2000-х років. До цього автори зазвичай додавали аналіз окремих розділів з “Опису...”, рідше згадували деякі інші праці Я. Миколаєвича⁴.

У пропонованій статті на основі широкого кола архівних матеріалів та низки маловідомих публікацій на сторінках галицької періодики кінця ХІХ – початку ХХ ст. охарактеризовано життєвий та творчий шлях цього діяча до переїзду до Тернополя, проаналізовано його вклад у фольклорно-етнографічне дослідження галицької частини історико-етнографічної Волині*. Зокрема, під час підготовки

намісництва і губернії підросійської України останньої чверти ХVІІІ – першої половини ХІХ століть,” *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – Записки НТШ) 259 (Праці Секції етнографії і фольклористики) (2010): 627–638), проте саме з цим описом йому до того не доводилося познайомитися ближче. Тож до пам’ятного збірника на пошану проф. С. Макарчука подаємо саме статтю про фольклорно-етнографічні студії Я. Миколаєвича на теренах галицької Волині, в якій найбільше уваги приділено саме характеристиці його “Опису...”. Пропонована стаття підготовлена у рамках реалізації двох більших проектів – монографічного дослідження про життєвий шлях та наукову діяльність цього краєзнавця й узагальнюючої розвідки про етнографічне дослідження історико-етнографічної Волині.

² Євгенія Онуферко-Ситник, “Яків Миколаєвич,” у *Шляхами золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: регіональний історично-мемуарний збірник* (далі – Шляхами золотого Поділля), ред. Роман Миколаєвич (Філядельфія: Регіональне Об’єднання “Тернопільщина”, 1983), т. 3, 574–576 (*Український архів* 35).

³ Роман Миколаєвич, “Яків Миколаєвич (1865–1931),” у *Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя: історично-мемуарний збірник* (далі – Надбужанщина) (Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об’єднання надбужанців, НТШ, 1989), т. 2, 873–875 (*Український архів* 47).

⁴ Галина Костюк, *Історія села Синьків* (Львів: Б. в., 2000), 142–147; Галина Костюк, “Родина Миколаєвичів,” *Народна справа* (м. Радехів Львівської обл.), 27 квітня 2000; Семен Кукурудза, “Яків Миколаєвич – автор монографії «Опис географічно-статистичний повіта Кам’янецького»,” у *Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика: матеріали Другого Всеукраїнського семінару*, ч. 1 (Тернопіль: Тернопільський ДПУ ім. В. Гнатюка, 2002): 28–32; Володимир Матіяшук, “Яків Миколаєвич,” *Народна справа*, 7 грудня 1996; та ін. На цьому тлі помітно вирізняється стаття Ярослава Довгого, але в ній більше уваги приділено постаті Романа Миколаєвича (Ярослав Довгий, “Миколаєвичі: педагоги, просвітителі, патріоти,” *Вісник фонду Олександра Смакули: природа, людина, техніка, наука, освіта, культура: науково-освітнє видання* 2 (4) (1998): 8–13).

* Під поняттям галицька Волинь автор цих рядків розглядає ту частину історико-етнографічної Волині, яка в результаті першого поділу Речі Посполитої 1772 р. і частково пізніших подій кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. потрапила під владу Австрії та була включена до такого нового адміністративно-територіального утворення як Королівство Галиції та Лодомерії, або ж просто Галичини. Це була більша частина давнього Белзького воєводства та окремі фрагменти Волинського воєводства (Микола Крикун, *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в ХV–ХVІІІ ст.: кордони воєводств у світлі джерел*, 2-е вид. (Київ: Інститут української археографії НАН України, 1993), 67–73). Наприкінці ХІХ ст. Мирон Кордуба

пропонованого дослідження стояло завдання знайти відповіді на низку питань: під впливом чого у молодого педагога сформувалося зацікавлення традиційною культурою свого народу? яке місце у науково-педагогічній діяльності Я. Миколаєвича займало дослідження фольклору та етнографії? яким був його вклад у дослідження різних ділянок традиційної культури мешканців галицької Волині? на скільки повно рукописні та опубліковані матеріали Я. Миколаєвича уведено в науковий обіг?

Майбутній народознавець народився 9 грудня 1865 р. у багатодітній сім'ї мельника Михайла Миколаєвича (1835–1918) на присілку с. Синькова (Рд.Лв*) Діброві тодішньої Золочівської округи Галичини⁵. Це поселення було лише за 2 км від австрійсько-російського кордону. У середині XIX ст. тут нараховувалося 15 дворів та частина фільварку панів Дембських⁶. Сім'я Миколаєвичів отримувала третину прибутків з млина⁷, вона належала до числа заможних і шанованих у громаді.

Дитинство майбутнього народознавця пройшло на Діброві. П'ять років він ходив до народної школи в Синькові, опісля ще один рік навчався у чотирикласній школі в Радехові. Продовжив навчання в українській Академічній гімназії у Львові, але, провчившись там чотири роки, у 1881 р. був змушений вступити до учительської семінарії. Причиною цього була нестача коштів на подальше навчання, позаяк саме в ті роки родичі втратили право на прибутки від млина. До того ж у семінарії можна було отримати право на стипендію⁸.

Як читаємо у пізнішій автобіографії Я. Миколаєвича, найбільший вплив на формування його особистості мали лекції відомого мовознавця, етнографа, історика, активного діяча Товариства “Просвіта” Омеляна Партицького (1840–

(1876–1947) до складу галицької Волині зарахував тогочасні Равський, Сокальський, Кам'янецький, Бродівський, Жовківський та північну частину Золочівського повіту (Мирон Кордуба, “Писанки на галицькій Волині,” *Матеріяли до українсько-руської етнології* 1 (1899): 169). Дискусії стосовно південно-західної межі історико-етнографічної Волині серед українських народознавців тривають і досі. Професор Михайло Глушко станом на кінець XIX ст. проводить її по умовній лінії Рава-Руська – Жовква – Запитів – Глиняни – Зборів – Збараж.

* Тут і далі адміністративну приналежність згаданих населених пунктів галицької Волині станом на кінець XIX та на початок XXI ст. подаємо у круглих дужках за допомогою спеціальних скорочень: Бр.п – Бродівський, Жв.п – Жовківський, Км.п – Кам'янецький, Рв.п – Равський, Ск.п – Сокальський повіти; Бр.Лв – Бродівський, Бс.Лв – Буський, Зл.Лв – Золочівський, КБ.Лв – Кам'янка-Бузький, Рд.Лв – Радехівський райони Львівської області.

⁵ Метричні книги сс. Синьків та Волиця-Барилівська (копії), 1850–1865, Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 201, оп. 4 а, спр. 5068, арк. 106. Від 1867 р. ці терени належали до Кам'янецького, а з 1912 р. до новоствореного Радехівського повіту. У середині XX ст. присілок ліквідований радянською владою, його мешканці переселилися до Синькова.

⁶ Костюк, *Історія села Синьків*, 142.

⁷ Миколаєвич Яків. Лист до Левицького І. О., автобіографія, виписки з періодичних видань, 1890, 1898, Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (далі – ВР ЛННБ), ф. 167 (Левицького), оп. 2, пап. 66, спр. 2190, арк. 6.

⁸ Там само.

1895)⁹. Можемо ствердити, що частково саме заслугою останнього стали як послідовна українофільська позиція молодого педагога (це при тому, що на теренах тодішнього Кам'янецького повіту відчутно домінувала русофільська течія), так і його інтерес до традиційної культури рідного народу.

Влітку 1884 р. Яків здав іспит зрілості, після чого розпочав учительську діяльність на теренах тодішнього Кам'янецького повіту. Від вересня 1884 р. він упродовж чотирьох років навчав дітей у с. Побужанах (Бс.Лв), яке на тоді, хоча й було порівняно великим, проте належало до числа найбідніших у повіті¹⁰.

Після цього впродовж 1888–1895 рр. Я. Миколаєвич працював у с. Половому (Рд.Лв) того ж повіту¹¹. Але, не зважаючи на віддаленість села та значне педагогічне навантаження*, молодий учитель брав активну участь у громадсько-політичному та культурному житті краю. Саме на початок 1890-х років припав “прорив” у розвитку національно-культурного життя українців зазначеного повіту, що було пов’язано зі заснуванням у 1892 р. у м. Кам’янці-Струмиловій (нині м. Кам’янка-Бузька) філії Товариства “Просвіта”¹². Того ж року в Половому стараннями місцевого пароха о. Степана Петрушевича (1855–1920) заснували читальню цього товариства, порадником і душею якої був саме молодий учитель. Він давав селянам корисні поради, розповідав про що пишуть львівські газети, а також про свої творчі плани¹³.

4 жовтня 1893 р. на загальних зборах філії Товариства “Просвіта” у Кам’янці-Струмиловій Я. Миколаєвича обрали до її нового відділу¹⁴. А вже наступного року на загальних зборах учитель із Полового особисто познайомився з

⁹ ВР ЛННБ, ф. 167, оп. 2, пап. 66, спр. 2190, арк. 6.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Воно було на північно-східній окраїні повіту за 7 км від містечка Радехова, а одночасно значно ближче до його рідного села (18–19 км). Тоді ці місцевості вважались глухими закутками. Ось як про них у 1882 р. писав парох сусіднього с. Сушна (Рд.Лв) о. Михайло Кордуба (1850–1924): “*Наш кут вбитий клином в Кордон, оддалений от зелъзниць, позбавлений всякой комуникации з прочим свѣтом, цѣлком слушно можна его назвати глухим – мертвым. Нѣхто з отси навѣть не охне – не одозве ся отъ часу до часу, не знаютъ о нас ничего люди, а мы знов о них. Тож не дивуйтесь, що Вашим шан[овним] письмам [,] а радше коротким справозданям з текучих справ народных, о котрих з иншого жерела не так скоро, а може цѣлком ничего не довѣдав бым ся, – не малу зробилисьте менѣ приємность. Та и цѣкавость розбуджена в том взглядѣ часописьмами хочь вчасти заспокоена*” (Кордуба Михайло. Листи до Барвінського Олександра Григоровича, 1882–1908, ВР ЛННБ, ф. 11 (Барвінських), пап. 99, спр. 1456, арк. 29–29 зв.).

* Згідно офіційної статистики, станом на 1890 р. у Половому та Вільці Сушенській (нині вул. Млинівська с. Полове) було 122 дітей шкільного віку, з яких 112 відвідували школу, що було досить високим показником на фоні інших сіл повіту. Ще 20 осіб ходило “на науку доповнюючу” (Миколаєвич, *Опис*, 68).

¹² Володимир Пашук, “«Просвіта» на Кам’яничині,” у *Надбужаничина* (Львів; Торонто: НТШ, 2004), т. 4, 232–243.

¹³ Василь Волошин, *Скрижали часу. Історія с. Полове і його Храму*. (Сокаль: Б. в., 2007), 19, 61.

¹⁴ Пашук, “«Просвіта» на Кам’яничині,” 234.

Олександром Барвінським (1847–1927) – професором учительської семінарії у Львові, послом віденського парламенту, заступником голови Товариства “Просвіта”, тодішнім головою Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ), з яким пізніше листувався і повідомляв про свої плани, творчі результати, просив підтримки чи допомоги у вирішенні різного роду проблем¹⁵.

Саме працюючи в Половому, молодий учитель опублікував близько 20 власних праць, переважно педагогічної тематики (про стан галицького шкільництва, організацію навчального процесу в початковій школі, історію України, відкриття у західній науці) на сторінках львівських видань “Школьна часопись”, “Учитель”¹⁶ та “Szkoła”¹⁷. Водночас Я. Миколаєвич робив короткі дописи про життя повіту до щоденної львівської газети “Діло” та інших періодичних видань¹⁸.

На початку 1890-х років члени Кам’янецької філії “Просвіти” у рамках відзначення п’ятдесятих роковин смерті “будителя Галицької Русі” Маркіяна Шашкевича висунули ідею перепоховати його у Новосілках Ліських Кам’янецького повіту (нині с. Новосілки Бс.Лв) в окремій гробниці (у 1843 р. він був похований у чужій гробниці) та встановити на його могилі пам’ятник. Ця ініціатива викликала широкі дискусії серед української громадськості Галичини й у підсумку М. Шашкевича вирішили перепоховати на Личаківському цвинтарі у Львові¹⁹. Є всі підстави припустити, що Я. Миколаєвич міг бути особисто присутній на перепохованні 1 листопада 1893 р., коли труну з тілом М. Шашкевича перевезли на возі з Новосілок Ліських до залізничної станції у Задвір’ї, а звідти вже поїздом повезли до Львова, де наступного дня відбувся велелюдний похорон²⁰.

Я. Миколаєвич не залишився осторонь перетворення М. Шашкевича в один із символів української нації. Перебуваючи влітку 1892 р. у рідному Синькові, він записав відомості від місцевого дідича поляка Тадея Василевського (1835–1893), батько якого Тадеуш Василевський (1795–1850) був власником сіл Княжого, Ясенівців та Підлисса й мав тісні контакти з М. Шашкевичем та його

¹⁵ Миколаєвич Яків. Листи до Барвінського Олександра Григоровича, 1894–1918 рр., ВР ЛННБ, ф. 11, пап. 121, спр. 1874, арк. 1. Загалом збереглося п’ять листів від Я. Миколаєвича до О. Барвінського, написаних у проміжку від 27 березня 1894 р. до 27 липня 1918 р.

¹⁶ Яків Миколаєвич, “Про занятя тихи дстворы въ одно-клясовыхъ школахъ народныхъ,” *Учитель* 6 (1890): 93–97; Яків Миколаєвич, “Децо про науку географіѣ въ школѣ народнѣй,” *Учитель* 22 (1890): 375–378, *Учитель* 24 (1890): 391–395; Яків Миколаєвич, “Вплывъ природы на чоловѣка (Зъ дѣла Генрика Том. Буклього),” *Учитель* 13 (1891): 198–200, *Учитель* 14–15 (1891): 218–220; та ін.

¹⁷ ВР ЛННБ, ф. 167, оп. 2, пап. 66, спр. 2190, арк. 6.

¹⁸ Там само. В одному з них народний учитель повідомляв про освячення нової школи у містечку Новому Виткові (Рд.Лв) у квітні 1891 р. (Яків Миколаєвич, “Допись,” *Учитель* 7 (1891): 107–108).

¹⁹ Роман Горак, “У сутінках,” у *Роман Горак, Задля празника. У сутінках: романи-есе* (Київ: Радянський письменник, 1989), 169; Пашук, “«Просвіта» на Кам’яниччині,” 232.

²⁰ Горак, “У сутінках,” 222; “Подяка [виділу філії “Просвіти” в Кам’янці-Струмиловій учасникам чину перепоховання Шашкевича],” *Діло*, 30 жовтня (11 листопада) 1893.

сім'єю²¹. Зафіксовані Яковом відомості лягли в основу опублікованої невдовзі невеликої статті “До життєписи Маркіяна Шашкевича”, вони проливають певне світло на останні роки життя письменника та долю його рукописів²².

У 1893 р. Я. Миколаєвич зробив свій вклад й у популяризацію серед широких кіл української громадськості Галичини іншого світоча нашого народу – Тараса Шевченка. Зокрема, на сторінках “Зорі” та “Діла” він опублікував власний переклад донесення керівника київських жандармів графа Олексія Орлова на членів Кирило-Мефодіївського товариства, яке роком раніше побачило світ у московському журналі “Русский архив”²³. Це була перша публікація в Галичині матеріалів судової справи проти членів товариства.

Саме з періодом праці в Половому пов'язані найбільші здобутки Я. Миколаєвича на народознавчій ниві. Як згодом стверджував його син Роман, “*тато роз[']їздив по селах і робив етнографічні студії списуючи народні пісні, перекази, приповідки, загадки. Це в тому часі було дуже важне зібрати народну усну словесність, культурні надбання*”²⁴. З цим важко не погодитись. Як стверджує професор Роман Кирчів, необхідно пам'ятати, що останні десятиліття ХІХ ст. “*то був час, коли на зміну романтичному захопленню і возвеличенню всього народного, зокрема фольклору, прийшов раціональний, так званий позитивістський підхід до дослідження народу, його історії і традиційної культури*”²⁵. Відповідно до загальноєвропейських тенденцій, аналогічний рух розгорнувся тоді й в Україні. Його провідники ставили собі за мету залучити широке коло інтелігенції на місцях (насамперед греко-католицького духовенства, учителів та студентів) до збирання фольклорно-етнографічного матеріалу, в пресі раз у раз публікували підбірки таких матеріалів, програми та методичні поради, що мали забезпечити відповідний науковий рівень записів²⁶.

²¹ Горак, “У сутінках,” 222, 224; Юрій Гудима, “Архітектурно-мистецька спадщина і заслуги власників маєтку ХVІІІ–ХІХ ст. у селі Йосипівка біля Олеська,” у *Маєток: науково-краєзнавчий збірник Державного історико-культурного заповідника “Самчики”* 5 (2015), 213–215; Маркіян Шашкевич, *Повне зібрання творів*, упоряд. і ред. Михайло Шалата (Дрогобич: Коло, 2012), 215, 292–293, 437, 438, 473, 501–503, 511.

²² Яків Миколаєвич, “До життєписи Маркіяна Шашкевича,” *Зоря* 22 (1892): 438. Ці відомості широко використовували пізніші шашкевознавці, щоправда, не завжди покликаючись на їхнє першоджерело (напр., Горак, “У сутінках,” 222).

²³ “Донесення графа А. Ф. Орлова (Переклад з “Русского архива” 1892 р. № 7 стор. 334–359),” [перекл. Якова Миколаєвича], *Зоря* 5 (1893): 96–100; “Донесення гр. А. Ф. Орлова, шефа жандармів, цареві Николаєви в 1847 році о результаті слѣдства в справѣ Кирило-Методієвского Братства в Кієвѣ,” [перекл. Якова Миколаєвича], *Дѣло*, 19, 20, 22 лютого (3, 4, 6 марта) 1893.

²⁴ Роман Миколаєвич, *Родина татка* (спогади про родину Якова Миколаєвича), Бостон (машинопис), 19 квітня 1988 р., Особистий архів Юрія Миколаєвича, м. Бостон, США, арк. 2.

²⁵ Роман Кирчів, “Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка (Деякі теоретично-методологічні аспекти),” *Записки НТШ* 250 (Праці Філологічної секції) (2005): 357.

²⁶ Кирчів, “Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка,” 358–360; Ганна Сокіл, *Українська фольклористика в Галичині кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: історико-теоретичний дискурс: монографія* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 150–156. Найбільше

Наукові зацікавлення Я. Миколаєвича до збору фольклорно-етнографічних матеріалів сформувалися під впливом лекцій О. Партицького та публікацій у галицькій періодиці першої половини 1890-х років. У 1893 р. на сторінках часопису “Зоря” побачила світ невелика розвідка Я. Миколаєвича “Народні назви предметів дотичаючих млина водяного”²⁷. Ця тема була близькою молодому досліднику, позаяк його батько був мельником на Діброві, дід по материнській лінії Василь Лотоцький – мельником на сусідній Волиці-Бариліві (Рд.Лв), а працюючи вчителем у Половому, Яків кілька років мешкав у місцевого мельника. Стаття підготовлена саме на матеріалах із цих трьох сіл. У роботі автор подав докладний опис конструкції водяного млина та, що особливо цінно, місцеві назви всіх його конструктивних елементів. При цьому вчитель виступив проти запозичення технічних термінів із польської, російської чи німецької мов, а пропонував створювати власні українські відповідники на основі народної технічної термінології. Праця Я. Миколаєвича у цьому відношенні була унікальною, позаяк його сучасники насамперед звертали увагу на господарсько-економічне значення млинів²⁸ та на пов’язані з ними демонологічні уявлення українців²⁹.

6 січня 1893 р. Музей імені Дідушицьких у Львові оголосив конкурс на написання кращого географічно-історичного опису одного з 74 тодішніх повітів Галичини. Рукописи праць слід було надіслати до 1 січня 1894 р.³⁰ До участі в конкурсі зголосилося 16 авторів (з описами 14 повітів), серед яких був і Я. Миколаєвич з географічно-статистичним описом Кам’янецького повіту.

до активізації збирацької роботи на теренах Галичини причинився І. Франко, який упродовж 1894–1895 рр. у журналі “Житє і слово” вів рубрику “Із уст народа”, в якій давав широку можливість для публікації фольклорних першоджерел (народних пісень, легенд, казок, міфів, вірувань, анекдотів, факцій (жартів), байок тощо) та наукових розвідок із фольклористики й ширше літературознавства не лише відомих на той час знавців української літератури та народної поезії, а й багатьох авторів із периферії (Ірина Довгалюк, *Осип Роздольський: музично-етнографічний доробок* (Львів: ТеРус, 2000), 23–24; Кирчів, “Фольклористика в науковій Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка,” 360).

²⁷ Яків Миколаєвич, “Народні назви предметів дотичаючих млина водяного,” *Зоря* 24 (1893): 480–481.

²⁸ *Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego*, wydany przez krajowe biuro statystyczne (Oddział statystyki i handlu), red. Tadeusz Rutowski (Lwów: Druk. Pillera i Sp., 1886), zes. 1–3 (Młynarstwo).

²⁹ Михайло Зубрицький, “Міти і вірування: Млини і мельники,” *Житє і слово* 1 (1895): 75–76.

³⁰ “Оповіщенє,” *Учитель* 7 (1893): 111–112. Першою працею такого плану в підавстрійській Галичині став опис Золочівського шкільного округу (Золочівського та Бродського повітів) польського педагога Броніслава Сокальського (1858–1929) (Bronisław Sokalski, *Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (złoczowski i brodzki)* (Złoczów: *Towarzystwo pedagogicznego oddziału złoczowskiego*, 1885)). Праця складається з двох частин. У першій подана природно-географічна та статистична характеристика краю, а в другій зібрано короткі історичні та статистичні відомості про всі населені пункти обох повітів. Етнографічні відомості тут в основному представлені у статистичному підрозділі першого розділу (етнічний склад, рільництво, скотарство, бджільництво

Насамперед із його активною працею на просвітянській ниві потрібно пов'язати той факт, що саме він взявся за підготовку цієї праці. Більше того, вона єдина була написана українською мовою (всі інші – польською), завдяки чому рукопис учителя із Полового привернув особливу увагу тодішньої української інтелігенції, зокрема й керівництва НТШ. На негативні наслідки того, що авторами переважної більшості описів українських повітів Галичини були поляки, тоді вказав Володимир Гнатюк*.

18 травня 1895 р. поважна комісія підвела підсумки конкурсу й призначила грошові премії шістьом авторам. Ще шістьом, другим серед яких вказаний і Я. Миколаєвич, оголосили подяку. Перша премія заслужено дісталася Броніславу Сокальському за рукопис праці про Сокальський повіт, яку опублікували 1899 р. коштом В. Дідушицького³¹.

Робота Я. Миколаєвича була, вочевидь, закінчена ще наприкінці 1893 р. або ж на початку 1894 р. (вступне слово датоване 10 лютого 1894 р.) і подана на конкурс у рукописі. Ще один примірник рукопису автор передав до НТШ, де хтось із провідних співробітників товариства (найвірогідніше О. Барвінський) зробив на ньому окремі правки, які автор згодом врахував. Не дочекавшись офіційного оголошення результатів конкурсу, вчитель із Полового у першій

та садівництво) та в нарисах про населені пункти (господарські заняття, ремесла і промисли). Саме з огляду на те, що праця Б. Сокальського про Золочівський шкільний округ майже не знайшла послідовників у підавстрійській Галичині, Володимир Дідушицький (1825–1899) вирішив знову повернутися до цієї ідеї та оголосив згаданий конкурс (Ігор Гілевич, “Міхал Броніслав Сокальський (1858–1929): життєвий шлях та краєзнавча спадщина,” *Бриджина – край на межі Галичини й Волині* 9 (2016): 115–116).

* “Гадка отже опису повітів Галичини, піднесена Музеєм Дзедушицьких, добра і може принести не малі користи для науки, але до неї треба брати ся з иньшого боку, як згадувані автори. З огляду-ж, що є багато таких річий, які в польських описах представлені тенденційно або замовчані і такі будуть завжди, доки поляки не позбудуть ся національного шовінізму, показуєть ся потреба руських (українських. – І. Г.) описів повітів Галичини” (Володимир Гнатюк, “[Рец. на] Staromiejskie. Ziemia i ludność, opracowała Zofia Strzetelska Grynbergowa. – Льв., 1899, ст. VIII + 678; Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny, zebrał nauczyciel ludowy Jan Aleksander Bayger, Льв., 1899, ст. VIII+319; Bronisław Sokalski. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym i ekonomicznym, Льв., 1899, ст. XVI+496 s.,” *Записки НТШ* 34, Бібліографія (1900): 53–54).

³¹ Інші премії отримали відповідно Софія Стжетельська-Гринбергова (1851–1932) (Старосамбірський пов.), Францішек Ксаверій Мрочко (Снятинський пов.), Кароль Фалькевич (Городоцький пов.), Ян Александр Байгер (Теребовлянський пов.) та Владислав Сарна (Коросненський пов.). З-поміж шести нагороджених праць п'ять містять описи українських повітів (Helena Kapelus, “Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie,” w *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*, red. Heleny Kapelus i Juliana Krzyżanowskiego (Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982), 340–342; Włodzimierz Dzieduszycki, “Przedmowa wydawcy,” w *Bronisław Sokalski. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym* (Lwów: Drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899), XI). Докладніше про працю Б. Сокальського див. Гілевич, “Міхал Броніслав Сокальський,” 116–118; Гнатюк, “[Рец. на] Staromiejskie,” 38, 49–54.

половині 1895 р. розпочав підготовку праці до друку, зокрема своїм коштом виготовив частину коректи*.

І хоча на титульній сторінці книги так і залишився 1894 р., проте реально вона побачила світ наприкінці вересня 1895 р. у видавництві НТШ. Це підтверджує особисто складена в липні 1896 р. бібліографія праць Я. Миколаєвича³², листуванні сучасників³³ та пізніша енциклопедична стаття³⁴.

“Опис...” написаний на основі ретельно зібраних та опрацьованих як власних записів під час мандрівок краєм, так і відомостей, наданих Я. Миколаєвичу представниками різних державних установ (Повітове староство, повітовий та окружні суди) та сільських громад. Також він розіслав спеціальний питальник із метою збору статистичних та деяких інших відомостей, проте не всі громади відповіли на нього належним чином. Чимало відомостей Я. Миколаєвич почерпнув і від місцевих учителів, з якими підтримував хороші стосунки.

І хоча у вступі “Опису...” автор не вказав, яка праця послужила зразком для підготовки його дослідження, проте проведений нами аналіз тексту дає всі підстави припустити, що нею був “Rys geograficzno-statystyczny zloczowskiego okręgu szkolnego...”. Побіжно на це вказує і той факт, що всупереч умовам конкурсу Музею Дідушицьких Я. Миколаєвич у своїй книзі, як і Б. Сокальський у праці 1885 р., не виділив окремого етнографічного розділу, а відповідні матеріали розпорозив по інших структурних підрозділах. Більше того, вчитель із Полового практично не подав фольклорних текстів, хоча на той час активно записував їх.

У книзі знаходимо чимало цінної краєзнавчої інформації, починаючи від географічного опису краю (геологічна будова, ландшафт, флора, фауна, клімат), економіки (корисні копалини, рослинництво, тваринництво, промисловість, ремесла й промисли), стану освіти, і закінчуючи особливо цінними етнографічними та історичними відомостями. Найбільшим за обсягом є історичний розділ, який складається з двох підрозділів. У першому з них знаходимо короткий нарис загальних віх історії краю від східнослов'янських племен другої половини I тис. н. е. аж до входження цих теренів до складу Австрії

* Свідчення про процес підготовки рукопису до друку знаходимо у його листі до О. Барвінського від 17 червня 1895 р.: “Понеже рішене конкурсу довго проволікало-сь, то постановив я розпочати друк опису повіта ще перед рішенем жиру власним коштом і до тепер зложено і переведено коректу 1½ аркуша с[е] є[сть] 24 сторінок друку. До 20/6 буде викінчений до коректи другий аркуш і если Високоповажаний Пан Добродій прикажуть, то дальше складане втримаю. Замітки пороблені на рукописи мабуть Висок[оповажаним] Паном Добродієм узгляднив я майже всі і радо послухав бим і дальших цінних вказівок Високоповажаного Пана Добродія, що би опис був о скілько можна добрий. Біда лиш, що мої средства не позволяют на дальші вклади в сесю роботу” (ВР ЛННБ, ф. 11, пап. 121, спр. 1874, арк. 2).

³² ВР ЛННБ, ф. 167, оп. 2, пап. 66, спр. 2190, арк. 6 зв.

³³ *Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського та Федора Вовка*, упорядн., авт. передм. і комент. В. Наулко і В. Старков, (Запоріжжя: Б. в., 2005), 12 (Старожитності Південної України 14).

³⁴ “Миколаєвич Яків,” в *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, ред. Володимир Кубійович (Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1962), т. 4, 1531.

у 1770-х роках. Натомість у другому підрозділі подано зібрані автором з різних джерел відомості про окремі населені пункти (походження поселення, історичні пам'ятки чи події, господарські заняття і ремесла, культурно-освітні та господарські установи й організації тощо). У книзі вміщено й кілька докладних географічних карт (виготовлені Іваном Косарем). Натомість, на відміну від низки інших поданих на конкурс описів, у ній не було жодної світлини.

Рецензію на працю Я. Миколаєвича, опублікував відомий у майбутньому український історик, етнолог і краєзнавець Мирон Кордуба (1876–1947). Вона є досить позитивною, водночас рецензент вказав на деякі недоліки в описі геологічної будови краю, методики підрахунку етнічного складу (Я. Миколаєвич нібито зачислив латинників до поляків), окремих історичних подій тощо³⁵. Рецензія закінчується зауваженням М. Кордуби, що *“праця та писана на селі 11 миль від міста, де знаходиться більша менша відповідна бібліотека – се побільшує заслугу автора коло укладання сеї користної праці”*³⁶.

У першій половині 1890-х років Я. Миколаєвич проводив у Половому та сусідній Вільці Сушенській систематичні записи фольклору. Однозначно можемо ствердити, що початок фіксації пов'язаний саме зі згаданими тенденціями кінця XIX ст., коли, як стверджує Ірина Довгалюк, *“рідко хто з гімназійної, студентської молоді не записував народних пісень чи прози. Проте у переважній більшості зацікавлення фольклором закінчувалось із завершенням навчання, і лише одиниці й надалі продовжували дослідницьку роботу та ставали згодом фаховими, професійними збирачами”*³⁷.

На особливу увагу заслуговує збережена в архіві рукописна збірка з 33 легенд та казок (їх усіх Я. Миколаєвич називав *“байками”*), записаних у Половому та Вільці Сушенській упродовж 1891–1895 рр.³⁸ Три тексти зі згаданих матеріалів згодом увійшли до другого тому збірки В. Гнатюка *“Галицько-руські народні легенди”*³⁹.

Власне цей рукопис та його опубліковані фрагменти є єдиним джерелом інформації про респондентів Я. Миколаєвича. Біля переважної більшості фольклорних записів (окрім № 9–13, які очевидно, є давнішими, і зафіксовані у тих самих селах) знаходимо дату запису та ім'я респондента. Зокрема, у

³⁵ Мирон Кордуба, “[Рец. на] Миколаєвич Як. Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого. – Львів, 1894. – VIII + 120 с.,” *Записки НТШ* 9, Бібліографія (1896): 52–55.

³⁶ Там само, 55.

³⁷ Довгалюк, *Осип Роздольський*, 13.

³⁸ *“Байки”*. Казки. Записав Я. Миколаєвич на Львівщині, 1895 р., Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 28, оп. 3, од. зб. 19, арк. 1–34. Щоправда один аркуш вирваний – із записами № 15 та початком № 16, які були опубліковані В. Гнатюком. Натомість збережений фрагмент запису № 16 та № 21 перекреслені ручкою навхрест (Там само, арк. 14, 19), очевидно все тим же В. Гнатюком, що мало означати, що відповідні матеріали вже введені у науковий обіг.

³⁹ Володимир Гнатюк, *“Галицько-руські народні легенди, т. II,” Етнографічний збірник* (далі – ЕЗ) 13 (1902): 92, 93, 173.

Половому народознавець записував від таких осіб: Стах Мельник (IV* (21.12.1891 р.); Мілько Вашук – XVII (22.01.1893 р.); Демко Дідух – V (Чому ремісники в понеділок зуби полошуть?) (2.07.1893 р.), II (Розум та Щастє) (30.12.1894 р.); Демко Зузак – I (15.03.1895 р.), XXVII, XXVIII (Як Іван вмирав за грейцар три рази) (обидва – 01.04.1895 р.), XXVI (10.04.1895 р.); Микола Гриньох – XVI** (10.03.1895 р.); Івась Тимчук – VIII (2.04.1895 р.); Каська Шендюк – XX (02.04.1895 р.), XXI*** (04.04.1895 р.); Оліксандра Харків – XXII (02.04.1895 р.), XXIII та XXIV (обидві – 06.04.1895 р.); Семен Іванчук – XXV (Що єсть біда) (10.04.1895 р.), XXXI–XXXIII (усі – 30.04.1895 р.); Стефан Орищук – XXX (12.05.1895 р.); Макарко Батенько – XV**** (1895 р.). Натомість у сусідній Вільці Сушенській його респондентами були: Марина Шевчук – XIX (14.03.1895 р.), VI (1.04.1895 р.); Антошко Міщук – III (20.03.1895 р.), XVIII (02.04.1895 р.); Марина Міщук – VII (1.04.1895 р.); Тимко Крілюк – XXIX (07.04.1895 р.); Настя Гриньох – XIV (12.04.1895 р.). Можемо з високою вірогідністю ствердити, що переважна більшість цих людей була звичайними селянами. Щоправда, про їхній вік, освіту нам нічого невідомо.

Проте в цьому випадку привертає увагу кілька моментів. По-перше, найдавніший із датованих записів зроблений 21 грудня 1891 р. від Стаха Мельника⁴⁰. Це вказує на те, що Я. Миколаєвич практично від початку своєї педагогічної праці в Половому збирав фольклорно-етнографічні матеріали, а одним із перших його респондентів, очевидно, був мельник, у якого краснавець тривалий період мешкав на квартирі, й від якого записував матеріали про будову млина. По-друге, більшість записів зроблені впродовж весни 1895 р. (чотири у березні, 18 – у квітні, один – у травні (найпізніший – 12.05.1895 р.), у ще одному випадку вказано лише рік запису – 1895 р.), що в сумі становить 24 записи або ж 73% цілої збірки. Тож можемо припустити, що саме тоді народний учитель із Полового цілеспрямовано готував збірку прозового фольклору. Цю активізацію збирацької роботи можемо пояснити появою уже згаданої рубрики “Із уст народа” у часописі “Жите і слово”, свою передмову до якої у першому томі видання І. Франко завершив такими словами: *“Всіх прихильників нашої народної словесности, котрі або мають можливість записувати з уст люду, або мають в руках збірки творів нашої устної словесности, просимо дуже присилати нам свої записи для використання. Не потребуємо й додавати, що для матеріалів того рода вживаємо правописі, котра найдокладніше*

* Тут і далі порядковим номером позначаємо № запису (латинськими цифрами) фольклорного тексту в збереженій архівній справі, а в дужках подаємо його назву (в рукописі лише окремі тексти мали назви, тож трьом опублікованим легендам В. Гнатюк сам дав назву) та дату фіксації. Самі записи від кожного респондента подаємо за хронологічним принципом, хоча в рукописі вони подані в довільному порядку.

** Опублікований під № 280 (Записана чортови. Б) (“Галицько-руські народні легенди,” 93).

*** Опублікований під № 353 (Богородиця-сваха) (Там само, 173).

**** Опублікований під № 279 (Записана чортови. А) (Там само, 92).

⁴⁰ АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 3, од. зб. 19, арк. 7.

з усіх доси вживаних може віддати всі відтинки народної діалектології”⁴¹. Саме під впливом цього заклику Я. Миколаєвич підготував і надіслав кілька (щонайменше дві) фольклорних збірки. Цю нашу думку можемо підтвердити й тим, що саме під впливом уваги І. Франка до збереження мови респондентів, на початку надісланої останньому збірки народних легенд учитель з Полового подав ще й коротку характеристику місцевої говірки⁴².

Десь у середині 1895 р. Я. Миколаєвич надіслав ці матеріали на адресу редакції “Життя і слова”, проте їх так і не встигли опублікувати у журналі, позаяк наприкінці того ж року в силу різних обставин цю рубрику, всупереч волі І. Франка, було ліквідовано⁴³. Проте того ж року почало виходити спеціалізоване видання НТШ – “Етнографічний збірник”. Тож записи Я. Миколаєвича спершу, вочевидь, зберігалися в особистому архіві Каменяра, звідки згодом потрапили до матеріалів створеної у 1898 р. Етнографічної комісії НТШ (далі – ЕК НТШ), у виданнях якої частково були опубліковані на початку 1900-х років завдяки старанням І. Франка та секретаря цієї комісії В. Гнатюка. Щоправда, доля більшості рукописів Я. Миколаєвича, на жаль, невідома.

Серед надісланих ним матеріалів була й збірка з 152 народних загадок, записаних у Половому*. У 1898 р. вони були опубліковані у п’ятому томі “Етнографічного збірника” під заголовком “Людові загадки з Камянецького повіту”⁴⁴. Однак редактор тому І. Франко виключив 42 з них, котрі в ідентичній формі вже були надруковані у давнішій збірці Матвія Номиса (Матвія Симонова) (1823–1901) “Українські приказки, прислів’я і таке інше” (1864), подавши при цьому номери відповідних загадок із праці Номиса. Щоправда, в опублікованих матеріалах Я. Миколаєвича відсутня докладна паспортизація записів.

Зауважимо, що І. Франку належить особливе місце у дослідженні загадок як жанру фольклору українців, позаяк у його статті “Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних”⁴⁵ (1884), згідно твердження сучасного дослідника Святослава Пилипчука, “висловлено чимало продуктивних міркувань, на які варто зважати у процесі дослідження загадок”⁴⁶, а водночас вона започаткувала в українській фольклористиці “процес активної

⁴¹ Редакція [Іван Франко], “[Передмова до рубрики “Із уст народа”],” *Життя і слово* 1, кн. 1 (1894): 140–141.

⁴² АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 3, од. зб. 19, арк. 1 зв.

⁴³ Сокіл, *Українська фольклористика*, 154.

* Зауважимо, що члени Етнографічної комісії НТШ звертали особливу увагу на фіксацію фольклорних матеріалів певного жанру з одного села або ж етнографічного району (Сокіл, *Українська фольклористика*, 156–157; Іван Франко, “Огляд праць над етнографією Галичини в XIX ст.,” *Первісне громадянство та його пережитки на Україні* 1 (1928): 162).

⁴⁴ “Людові загадки з Камянецького повіту. В селі Половім записав Яків Миколаєвич,” *ЕЗ* 5 (1898): 219–223.

⁴⁵ Іван Франко, “Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних,” у *Іван Франко. Зібрання творів: у 50 т.* (Київ: Наукова думка, 1980), т. 26, 332–346.

⁴⁶ Святослав Пилипчук, *Фольклористична концептосфера Івана Франка* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014), 406.

наукової рецепції такого важливого сегмента паремійного фонду, як загадки⁴⁷. Передумовою ґрунтовного дослідження загадок І. Франко уважав систематичне нагромадження та об'єктивне представлення усього багатства народних загадок⁴⁸. Тож публікацію збірки Я. Миколаєвича цілком можемо розглядати як один із кроків на шляху реалізації цього завдання. Більше того, члени ЕК НТШ мали задум видати окремий том загадок, кілька разів виступали із відповідними закликами до збирачів на місцях, а в 1907 р. навіть опублікували спеціальний квестіонар⁴⁹, проте запланований том загадок так і не підготували⁵⁰. Тож збірка Я. Миколаєвича стала першою і останньою спеціальною публікацією зразків цього жанру на сторінках видань ЕК НТШ. З цього погляду дивно, чому про неї взагалі не згадує сучасна дослідниця Ганна Сокіл у монографії про українську фольклористику в Галичині наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст.⁵¹

Необхідно зазначити, що попри наявність лише поодиноких опублікованих фольклорних записів (зокрема й у формі збірок) другої половини ХІХ – початку ХХ ст. із теренів галицької частини історико-етнографічної Волині, Я. Миколаєвич був далеко не єдиним ентузіастом, який у той час фіксував тут фольклорно-етнографічні матеріали. Проведена нами пошукова робота дозволяє ствердити, що впродовж зазначеного періоду низкою збирачів (переважно студентами учительських семінарій та народними вчителями) тут було підготовлено кількадесят збірок, щоправда лише поодинокі з них побачили світ у формі окремих публікацій⁵², інші ж фрагментарно включені до вузькожанрових фольклорних збірок із ширших теренів*, а окремі залишилися в рукописах, були втрачені або ж їхня доля до кінця невідома⁵³.

На жаль, праця вчителя у Половому була низькооплачуваною, тому Я. Миколаєвич постійно шукав нагоди перейти на кращу роботу*. Лише влітку

⁴⁷ Пилипчук, *Фольклористична концептосфера*, 406.

⁴⁸ Там само, 409.

⁴⁹ “Відозва в справі збирання загадок,” *Хроніка Наукового товариства імени Шевченка* (далі – *Хроніка НТШ*) 30 (1907): 12–13.

⁵⁰ Сокіл, *Українська фольклористика*, 161.

⁵¹ Там само.

⁵² Осип Роздольський, “Галицькі народні казки, в Берліні пов. Бродського,” впорядкував і порівняв додав Іван Франко, *ЕЗ* 1 (1895): 1–120 (окрема пагінація); Осип Роздольський, “Галицькі народні казки (№ 26–77),” *ЕЗ* 7 (1898); Осип Роздольський, “Галицькі народні новелі,” *ЕЗ* 8 (1900); Antoni Słewiński, “Wajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie sokalskim,” *Lud* 9 (1903): 68–85; та ін.

* Найяскравішим прикладом тут є трьохтомне фундаментальне видання І. Франка “Галицько-руські народні приповідки” (1901–1910), до якого увійшло кілька його особистих збірок (з Батятч (КБ.Лв), Крехова (Жв.Лв), Скваряви (Жв.Лв) та Збаража), а також збірки Омеляна Дубицького зі Стоянова (Рд.Лв) (1863), Андрія Веретельника з Кам’янки-Струмилової та Сільця Беньківського (нині с. Сілець КБ.Лв) (1890-ті), Тимофія Бордуляка з Бордуляків (Бр.Лв) (1880–1890-ті), Михайла Павлика з Тяглова (Ск.Лв) (1884) та ін.

⁵³ Ігор Гілевич, *Стан і перспективи історико-краєзнавчих досліджень на Радехівщині* (Львів: Центр краєзнавчих досліджень Радехівщини, 2010), 35, 40.

* Весною 1894 р. він подавав свою кандидатуру на посаду управителя чоловічої школи у Перемишлі, проте так і не дочекався бажаного результату. Ще одна невдача спіткала

1895 р. він отримав посаду старшого вчителя у Жовкві. На новому місці також брав активну участь у громадському та освітньому житті⁵⁴, регулярно публікував статті в “Учителі” та надалі досліджував традиції місцевого населення.

Ще з періоду праці у Половому Я. Миколаєвич був близько знайомий із парохом сусіднього с. Сушна о. Михайлом Кордубою та його сином Мироном Кордубою*. Тож, коли останній у 1896 р. готував велике дослідження про писанки галицької Волині⁵⁵, яке стало помітним явищем у тогочасній українській етнологічній науці, саме Я. Миколаєвич зібрав відомості про пов’язані з ними звичаї та обряди, що побутували у мешканців тодішнього Жовківського повіту. З-поміж осіб, які долучилися до збору матеріалів (надіслали відповіді на опублікований квестіонар, описи, рисунки, зразки писанок) та підготовки до друку статті, молодий учень М. Грушевського висловив щирі слова вдячності найвидатнішому тогочасному українському етнологу Федору Вовку (1947–1918) “за доповненє квестіонара і деякі цінні уваги”⁵⁶ та Я. Миколаєвичу “за-поміч при зібранню матеріялу з повіту Жовківського”⁵⁷. Десь на початку 1896 р. Я. Миколаєвич надіслав окремі етнографічні матеріали Ф. Вовку в Париж⁵⁸.

Зі середини 1890-х років Я. Миколаєвич підтримував систематичні контакти з НТШ, а 4 вересня 1894 р. (тобто вже після підготовки первісного рукопису “Опису...”) його прийняли у члени товариства⁵⁹. Можемо говорити про кілька

Я. Миколаєвича роком пізніше, коли він подавав документи на вакантну посаду шкільного вчителя у Станіславові (ВР ЛННБ, ф. 11, пап. 121, спр. 1874, арк. 1, 2).

⁵⁴ Яків Миколаєвич, “З повіта жовківського,” *Учитель* 6 (1896): 91–92.

* У листуванні Я. Миколаєвича знаходимо пряму вказівку на його добрі стосунки з о. Михайлом (“*Наколи-б Високоповажаний Пан Добродій хотіли засягнути о мені яких інформацій, прошу удати ся до Всеч[есного] Отця Михаїла Кордуби, котрий мене лично знає*”) (лист до О. Барвінського від 12.03.1894 р.) (ВР ЛННБ, ф. 11, пап. 121, спр. 1874, арк. 1). А про його контакти з Мироном Кордубою знаходимо коротку згадку у листі останнього до М. Грушевського (від 3.09.1895 р.), в якому він повідомив, що до кінця місяця має вийти “Опис...” Я. Миколаєвича (*Листи Мирона Кордуби*, 12).

⁵⁵ Кордуба, “Писанки на галицькій Волині,” 169–210.

⁵⁶ Там само, 169.

⁵⁷ Там само. Загалом М. Кордуба отримав 37 відповідей на квестіонар, у яких переважно були подані матеріали по окремих населених пунктах. У його статті представлені відомості з чотирьох місцевостей тодішнього Жовківського повіту (Туринки, Пристані, Зіболок та Крехова). Проте і тут через брак спеціальних свідчень не можемо дати відповідь на низку важливих питань: чи Я. Миколаєвич сам їздив по селах? чи залучав до цієї роботи своїх учнів? він подав матеріали по окремих місцевостях, чи й певні узагальнення по цілому повіту? чи саме він надіслав відомості з усіх представлених у статті сіл Жовківського повіту, а чи, можливо, М. Кордуба отримав відповіді на анкету й від інших кореспондентів з теренів зазначеного повіту.

⁵⁸ Зокрема у листі Ф. Вовка до М. Кордуби від 20.10.1896 р. читаємо: “*До Миколаєвича писатиму, подякую ёму за прислане й ще проситиму де-за що*” (Листи Ф. Вовка до М. Кордуби, 1896–1903, ВР ЛННБ, ф. 61 (Мирон Кордуба), оп. II, спр. 62, арк. 3). Найвірогідніше тут мова йде про польові матеріали, що стосуються мисливства, рибальства та добування вогню, які Федір Кіндратович просив М. Кордубу зібрати у попередньому листі (Там само, 2 зв.).

⁵⁹ Книга протоколів засідань президії, 1893–1902 рр., ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 33, арк. 21 зв.

найважливіших напрямів їхньої плідної співпраці: публікація “Опису...”, збір фольклорно-етнографічних матеріалів, подарунки Я. Миколаєвича для бібліотеки та музею НТШ*, передплата наукових видань Товариства.

Здавши кваліфікаційний іспит, восени 1896 р. Я. Миколаєвич іменований учителем шкільних вправ семінарії в Тернополі⁶⁰. Саме з цим містом пов’язана друга половина його життя: тривала педагогічна діяльність аж до виходу на пенсію у 1926 р., створення сім’ї та виховання трьох дітей, активна участь у громадському житті міста та повіту. Саме в цей період Я. Миколаєвич доклався до виховання цілого покоління випускників учительської семінарії в Тернополі, які стали свідомими українцями, згодом присвятили себе праці в читальнях “Просвіти”, кооперативах, драматичних гуртках, хорах, стали активними учасниками Української національної революції 1917–1920 рр.⁶¹ Саме в Тернополі Я. Миколаєвич і помер 9 листопада 1931 р. Там же знайшов свій вічний спочинок на міському кладовищі.

Тепер перейдемо до характеристики вкладу Я. Миколаєвича у фольклорно-етнографічне дослідження галицької Волині. Насамперед відзначимо, що у його дослідженнях на народознавчій ниві можемо умовно виділити чотири періоди:

– побужанський (1884–1888). Невідомо про якісь рукописи з того часу, проте однозначно можемо ствердити, що вже тоді молодий педагог активно вивчав природу навколишніх сіл та спостерігав за побутом місцевих мешканців (свідченням цього є численні згадки в “Описі...”), можливо навіть вів окремі нотатки;

* Серед його подарунків знаходимо “давні рідкі друки і метрики старинні” (“Справозданє з діяльности виділу Наукового товариства імені Шевченка у Львові за час від 1 січня до 31 грудня 1895 р.” *Записки НТШ* 10, Додатки (1896): 4), десятки старих срібних та мідних монет та дві “орієнтальні” (східні) печатки (“Діяльність Виділу Товариства в 1899,” *Хроніка НТШ* 1 (1900): 25; “Стан Музея в 1900 р.,” *Хроніка НТШ* 5 (1901): 40). Водночас у тогочасних звітах немає згадок про дарування Я. Миколаєвичем етнографічних експонатів.

⁶⁰ “Іменованя і перенесеня,” *Учитель* 14–15 (1896): 238.

⁶¹ Любомира Бойцун, *Тернопіль у плинні літ* (Тернопіль: Джура, 2003); Ілярій Брикович, “В окупованому Тернополі після російської революції,” у *Шляхами золотого Поділля*, ред. Роман Миколаєвич (Філядельфія: Регіональне Об’єднання “Тернопільщина”, 1983), т. 3, 102 [*Український архів* 35]; Василь Гамуляк [Роман Миколаєвич], “Тернопіль у боротьбі за державність,” у *Шляхами золотого Поділля*, ред. Роман Миколаєвич (Філядельфія: Регіональне Об’єднання “Тернопільщина”, 1983), т. 3, 81, 84–85, 88; Василь Задорожний, “Учительська семінарія в Тернополі в 1905–1910,” у *Шляхами золотого Поділля* (Філядельфія: Регіональне Об’єднання “Тернопільщина”, 1983), т. 1, 2-ге вид. 175–176 [*Український архів* 21]; Онуферко-Ситник, “Яків Миколаєвич,” 575. Спогади про Я. Миколаєвича залишив один з його тодішніх учнів Василь Задорожний, який навчався у Тернопільській учительській семінарії у 1905–1910 рр.: “Цього останнього називали ми “залізник”, бо тримався завжди прямо, наче залізна штахета в плоті. Був це добрий педагог. Українці, кандидати вищих років (тобто учні старших класів учительської семінарії. – І. Г.), заходили до його дому, де позичали книжки та при цьому отримували вказівки, як їм вести культурно-освітню роботу по селах у часі вакацій чи свят. Сам проф. Миколаєвич часто виїжджав у неділі до сіл тернопільського повіту, в яких організував читальні “Просвіти” й кооперативи. На прогульку з учнями своєї класи вбирив вишивану сорочку з червоною гарасівкою. Був дуже точний, рішучий і багато вимагаючий” (Задорожний, “Учительська семінарія,” 172–173).

– половецький (1888–1895). Найбільш продуктивний у ділянці народознавства. У цей період Я. Миколаєвич зібрав численні записи фольклорно-етнографічних матеріалів у Половому, Вільці Сушенській, де фактично проводив популярні тоді стаціонарні дослідження⁶². Зібрані ним етнографічні матеріали найповніше представлені в “Описі...”. Натомість його фольклорні записи були введені у науковий обіг лише в другій половині 1890-х – на початку 1900-х років на сторінках видань НТШ, проте лише частково;

– жовківський (1895–1896). Весною 1896 р. за спеціальною програмою М. Кордуби зібрав матеріали про писанки у традиційній культурі мешканців Жовківського повіту. Також надіслав якісь етнографічні матеріали проф. Ф. Вовку;

– тернопільський (від 1896 р.). Немає конкретних згадок про дослідження Я. Миколаєвича з фольклорно-етнографічної тематики на теренах Західного Поділля чи підготовку спеціальних праць, проте значний інтерес з боку педагога до відповідної проблематики не викликає сумніву. Зокрема, про це можемо говорити хоча б на основі низки зауважень з ділянки етнографії у рецензії на опис Тернопільського повіту Владислава Сатке⁶³. Ще більший науковий інтерес становить збережений в архіві рукопис написаних Я. Миколаєвичем наприкінці 1890-х років рецензій на перший том праці поляка Міхала Федоровського “Білоруси на Русі Литовській” (1897) та другий том краківського народознавчого видання “Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne” (1897), у яких, аналізуючи відповідні публікації, рецензент навів низку порівнянь та аналогій, насамперед на основі власних спостережень із теренів галицької Волині⁶⁴. Проте ці рецензії так і не були опубліковані.

З-поміж наявних праць Я. Миколаєвича найбільше етнографічних матеріалів про галицьку Волинь зібрано в “Описі...”, у зв’язку з чим необхідно зробити низку методологічних зауваг:

– більшість народознавчих матеріалів, представлених в “Описі...” (крім офіційної статистики) та рукописних фольклорних збірках, зафіксував особисто Я. Миколаєвич у першій половині 1890-х років під час проведення стаціонарних фольклорно-етнографічних досліджень у Половому та Вільці Сушенській, численних мандрівок краєм (під час літніх вакацій, активної участі в культурно-

⁶² Сокіл, *Українська фольклористика*, 95.

⁶³ Яків Миколаєвич, “[Рец. на:] Władysław Satke. Powiat tarnopolski pod względem geograficzno-statystycznym, na podstawie materiałów dostarczonych przez naucz. ludowych (відбитка з т. III *Rocznika kółka nauk. tarnopolskiego*), Тернопіль, 1895, ст. 103 + *mana*,” *Записки НТШ* 28, Бібліографія (1897): 61–64.

⁶⁴ Яків Миколаєвич, *Справоздане з книжок*: 1. Michał Federowski. Lud białoruski na Rusi litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877 do 1891. Tom I. Wydawnictwo komisji antropolog. Akademii umiejętności. Kraków 1897. сторін XX + 509; 2. Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydane staraniem Akademii umiejętności w Krakowie. Kraków 1897. Tom II. стор. X + 156 + 380, 1897 р., ЦДІА України у м. Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 93, арк. 31–40.

освітніх заходах у різних місцевостях). Чимало матеріалів представлено і з родинних місць автора – Діброви, Синькова та Волиці-Барилової (в останньому випадку наведено чимало вузьколокальних особливостей, відомості про які найвірогідніше дослідник почерпнув від матері). Водночас він використав інформацію від низки місцевих учителів, записані під час особистих зустрічей чи спеціально зібрані на його прохання*;

– позитивом є численні статистичні дані по громадах та в цілому по повіту (у більшості випадків представлені у формі таблиць), а також порівняння з іншими повітами Галичини, що дає можливість побачити певну специфіку у соціально-економічному та культурно-освітньому розвитку Кам'янецького повіту. Більше того, зазвичай автор і сам намагався з'ясувати причини та наслідки цієї місцевої специфіки. А у випадках, де ця статистика була значно гіршою за інші повіти, висловлював конкретні пропозиції для її покращення;

– якщо у статистичних таблицях автор зібрав відомості про всі населені пункти повіту, то в історичному розділі, як і в праці загалом, історію окремих місцевостей повіту та традиційну культуру їхніх мешканців представив нерівномірно, що зумовлено обмеженим часом на підготовку дослідження. Тому в “Описі...” краще представлені ті місцевості, які до того були повніше висвітлені у науковій літературі (передусім міста та містечка), або ж в яких молодий педагог мешкав, працював чи просто частіше бував;

– краєзнавець переважно ділив витягнутий із півночі на південь повіт на три горизонтальні частини (“смуги”): північну, середню та південну, що приблизно відповідало межам тодішніх трьох судових округів: Радехівського, Кам'янецького та Буського.

На особливу увагу сучасних учених заслуговують наведені Я. Миколаєвичем відомості про етнічну історію досліджуваних теренів, які відзеркалюють стан тогочасної науки у переддень появи фундаментальної “Історії України-Руси” М. Грушевського. В історичному розділі автор “Опису...” подав загальний нарис минулого краю від початку VI ст. н. е., коли його заселяли дуліби, до часу входження до складу монархії Габсбургів у 1772 р. Досить цікаво автор подав історію досліджуваних теренів у X ст. та обставини їх приєднання до складу Києво-Руської держави⁶⁵. Подальша пізньосередньовічна та ранньомодерна історія краю описана крізь призму його належності до історичної Волині (Буського, а згодом Белзького удільних князівств). На особливу увагу заслуговують змальовані Я. Миколаєвичем політичні події середини XIII ст., пов'язані з розподілом між Польщею та Литвою галицько-волинської спадщини,

* Щоправда, якщо учитель з Полового питав спорадично у тих колег, із якими мав тісніші контакти, то Б. Сокальський, працюючи шкільним інспектором Сокальського повіту впродовж 1888–1893 рр., мав хорошу можливість під час відвідань усіх місцевих шкіл проводити систематичні краєзнавчі та фольклорно-етнографічні записи, до збирацької роботи він залучав учнів та вчителів (Гілевич, “Міхал Броніслав Сокальський,” 117).

позаяк саме тоді були закладені перші передумови до формування в майбутньому (в часи австрійського панування) такого історичного явища, як галицька Волинь*. На основі фрагментарних джерельних свідчень краєзнавець показав важливі для з'ясування волинсько-опільської межі обставини змін адміністративної приналежності цих теренів у пізніші століття: спершу більшість пізнішого Кам'янецького повіту перебувала у складі Белзького князівства, яке 1396 р. король Ягайло надав в управління Зимовиту Мазовецькому. А вже від 1496 р. аж до першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. досліджувані терени були розділені між Львівською землею Руського воєводства (південно-західна частина, включно по Кам'янку-Струмилову, Желехів (нині с. Великосілки КБ.Лв) та Милятин (Бс.Лв)) та Буською землею Белзького воєводства (більша частина)⁶⁶, що, на нашу думку, не могло не накласти певний відбиток на традиційну культуру місцевих мешканців.

Трагічним етапом історії українських земель були татарські напади, які знайшли відображення й у фольклорі (історичних піснях, переказах, легендах, зокрема й топонімічних), у тому числі з теренів галицької Волині⁶⁷. Більше того, в багатьох місцевостях західноукраїнських земель побутували численні перекази про татар, які оселилися серед місцевого населення. Я. Миколаєвич подав відомості про татарські напади на терени колишнього Кам'янецького повіту, починаючи від 1241 р., коли цими теренами пройшли загони хана Батия, проте основну увагу зосередив на набігах кримських татар XV–XVII ст. Досить

⁶⁵ “В X. в. по Христї звала ся всх[ідна] Галичина Білосербїєю, а західна Білохорвацією і так одна як і друга була предметом спору між молодими отже заборчими ще тогди державами Чех, Польщі і Руси. Межи 885 а 905 р. запановав хвилево Олег над Білосербїєю, однак годі було єму утримати так далеко на захід положеної землі. По Буг і Стир належав край сей довгі часи до єпископства в Празі, отже належав – після тогдишних понятій – політично до Чех, іменно від 905–975 р. Опісля належав сей шмат землі через 6 літ до Польци, а 981 р. завоював більшу єго часть Володимир Великий користаючи з нечинної старости Мечислава I. і присоединив єго до своєї держави. Однак з Дулібами вести мусїв завзяті борби і покорив їх доперва по довшім часі, розметаючи їх город Волинь, лежачий над Бугом 5 миль на півн. від Сокаля, а построївши недалеко город Володимир волиньский віддав ті землі синові своєму Всеволодові” (Миколаєвич, *Опис*, 77–78).

* Зокрема ось як краєзнавець змалював події 1366 р., коли король Казимир Великий приєднав до Польщі південно-західну частину Волині: “В дев[’]ять літ по першім щасливім поході на Русь, випер Казімир В[еликий] Литовців з цілого Волиня, но 1363 р. тратить єго знов, щоби в три літа пізнійше при луні палаючих сел і зойках мордованого населеня здобути опянь городи: Перемишль, Белз, Холм, Олесько, Лопатин і Кремянець, о Буску не згадує ся, бо се місто від 1340 р. (насправді від 1349 р. – І. Г.) належало до Польци. По жестокій тій війні (1366 р.) лишила ся при Литовцях тільки північна часть Волиня, часть полуднева і кн[язівство] Белзке припало Польци” (Миколаєвич, *Опис*, 82–83).

⁶⁶ Там само, 83, 84.

⁶⁷ *Богородиця в українському фольклорі*, збір. та впоряд. Галина Коваль (Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006): 259; *Історичні перекази українців*, збір. та опрац. Василь Сокіл (Львів: Видавництво М. Коць, 2003): 90; Ярослав Книш, “Відображення епохи турецько-татарських набігів у легендах і переказах Сокальщини,” *Надбужанщина* (Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об’єднання надбужанців, 1994), т. 3, 217–220; Василь Сокіл, “Відгомін монголо-татарського і турецького поневолення в українських переказах,” *Народознавчі зошити* 6 (1996): 367–375.

колеритним є поданий ним опис цих трагічних подій: “Татарам злюбила-сь так країна і кров руска, що від того часу через пів тисячки літ навіщали край сей бодай що кілька літ. Набіги їх то не скороминаючі літні бурі, по котрих вдвоє милійше сьвітить сонце, то дощі осінні, дрібні но довготрєвали, по котрих довго-довго чекати треба на зелену провесну”⁶⁸. Не менш цікавою є й зібрана Я. Миколаєвичем як з наявної на той час краєзнавчої літератури, так і з усної традиції низка інших місцевих переказів про татар*.

Знаходимо в “Описі...” й поодинокі згадки про поселені у XVI ст. в Буську та навколишніх селах групи волохів⁶⁹ та вірмен⁷⁰. Зауважимо, що окремі свідчення про давні іноетнічні домішки серед місцевого українського населення на інших теренах галицької Волині є у працях низки інших краєзнавців кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, багато уваги цій проблемі присв’ятив Б. Сокальський у книзі про Сокальський повіт⁷¹.

Усе населення Кам’янецького повіту кінця XIX ст. Я. Миколаєвич поділив на “первістне” та “напливове” (поляки, євреї, німці). З цього приводу він однозначно ствердив, що “первістним і питомим населенєм суть Русини (розрідження автора. – І. Г.). Суть они найчисленнійші”⁷². Народознавець писав, що в повіті тоді проживало 52 910 українців (у книзі використовує загальноприйнятий в Австро-Угорщині термін “русини”), що становило 60,9% населення повіту (97 051 осіб). За цим показником тодішній Кам’янецький повіт займав одне з останніх місць серед повітів Східної Галичини, позаяк у 31 із них відсоток українців був вищим, зокрема й у сусідньому Сокальському (64%)⁷³. Щоправда, як уже було згадано, певні зауваження викликає використана краєзнавцем методика підрахунку кількості українців на основі розмовної мови.

Найчисельнішою національною меншиною в повіті тоді були поляки, яких, за підрахунками краєзнавця, тут проживало 22 212 ос. (36,7%), з яких в окремих польських поселеннях – 3 455 ос. (15,6%), по містечках – 6 488 ос. (29,2%), у селах поряд з автохтонним українським населенням – 12 269 ос. (55,2%)⁷⁴. Я. Миколаєвич вказав на особливості розселення поляків у повіті, специфіку їхніх господарських занять та побуту*.

⁶⁸ Миколаєвич, *Опис*, 79. Характерно, що татар часів нападів на Київську Русь у XIII ст. та пізніших кримських татар, які сформувалися як окремий етнос в Криму в XIV–XV ст., народний світогляд не розрізняє. Не розрізняв їх чітко і Я. Миколаєвич.

* “Полонична повстати мала з відбитих від Татар невільників, від того пішла і назва” (Там само, 109). А під час характеристики антропологічних рис місцевого населення відзначив, що “в Яблонівці єсть двох господарів о типових лицях татарских” (Там само, 27).

⁶⁹ Там само, 91–92, 96, 108.

⁷⁰ Там само, 92, 108.

⁷¹ Sokalski, *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym*, 50–54. Докладніше див. Гілевич, “Міхал Броніслав Сокальський,” 117.

⁷² Миколаєвич, *Опис*, 24.

⁷³ Там само, 24.

⁷⁴ Там само, 25.

* “Поляки творять поміж Русинами то чисто польські кольонії пр[иміром] Адами, Бербеки, Будки незнанівські, Милятин новий, Ягоня, Язениця польська, Кривогулянка, Обидів, Підзамче,

Другою за чисельністю національною меншиною були євреї – 14 431 ос. (14,86%), серед яких 3/4 становило міське населення⁷⁵. Відповідно до тодішньої галицької традиції, автор використовував лише термін “жиди”, не вкладаючи у нього жодного дискримінаційного значення. Проте в низці випадків він усе ж таки передав окремі народні стереотипи українців стосовно представників єврейського етносу. В історичному розділі знаходимо свідчення про обставини поселення євреїв в окремих місцевостях повіту (наприклад, у Кам’янці-Струмиловій – 1589 р.⁷⁶). Я. Миколаєвич однозначно ствердив, що місцеві “жиди творять до сьогодні під виглядом обрядовим і народним окрему цілість”⁷⁷. Автор подав низку характеристик ролі представників цієї національної меншини в житті громад, позаяк тоді вони домінували в торговельно-економічному житті сіл досліджуваного повіту*.

Стосовно ж німців, то станом на 1890 р. їх проживало 2 217 ос. (2,28%). Найбільше німців було зосереджено в околицях Радехова (1578 ос.), значно менше – у середній (590 ос.) та південній (49 ос.) частинах повіту. Краєзнавець подав відомості про історію виникнення німецьких колоній, походження їхніх мешканців, тогочасний стан розвитку поселень, особливості взаємодії з місцевим населенням**, навів конкретні свідчення позитивного впливу німецьких колоністів

то суть знов перемішані з мешканцями первістними, особливо багато їх стрічаєм по місточках і оселях лісових в околиці Буска. Поляки, що промешкують окремими громадами поселили ся всі що найменше 100 літ тому; задержують они свою бесіду мимо ненастанної стичности з Русинами і відзначають ся більшою підприємчивостію від Русинів” (Миколаєвич, Опис, 24). В історичному розділі знаходимо більш докладні відомості про окремі польські “осади” (Там само, 89, 99).

⁷⁵ Найбільше євреїв тоді проживало у Новому Виткові (Рд.Лв) (51%), Кам’янці та Буську (по 48%), Радехові (46%), Холоєві (нині с. Вузлове Рд.Лв) (32%), Новому Милятині (24%), Стоянові (18%) та Добротворі (нині с. Старий Добротвір КБ.Лв) (12%). Натомість з-поміж сіл вирізнялась Кривогулянка (у 1933 р. включено до складу Кам’янки-Струмилової) (33%), а в інших їхня кількість не перевищувала 11% (Там само, 25).

⁷⁶ Там само, 102–103.

⁷⁷ Там само, 25.

* “Прикмети їх тілесні і душеві такі самі як всіх інших їх побратимів. Промешкують найрадіше по місточках, бо ті суть найдогіднійші до веденя їх орудок. По селах єсть звичайно кілька родин жидівських, займають ся они любимим шинкарством, позичанєм дрібних квот на лихву і управую рілі. По містах і місточках загорнули всю торговлю в свої руки, бо крім 4 склепів по містах і 20 крамів по селах, всі прочі склепи суть їх власністю” (Там само). Тобто тут Я. Миколаєвич змалював невтішний стан розвитку торгівлі в краї до початку українського кооперативного руху на початку ХХ ст., який досягнув найбільшого розвитку на цих теренах у міжвоєнний період.

** “Поселили ся незмішано в тих семох осадах: в Сапїжанці, Ганунині, Юзефові, Сабанівці, Романівці, Гайнріхсдорфі, Антонині, децо мешкає їх поуз первістних жителів в Сушині, Станині, Вульці сушенській, Кам’янці стр., Нестаничах, Радехові і Холоєві. [...] На цісарский зазив прибуло до пов. камянецького найбільше Німців лютеран з Баварії і Бадену, а лиш мале число Німців католиків з Шлеска і кільканайцять родин чеських. Німці католики осіли в Станині, Сушині, Виткові, – Чехи і Німці з Чех осіли в Нестаничах. Німці католики приймають звільна народність польську, лютерани противно стремлять всіми силами до захованя своєї народности і віри. В тій

на господарство місцевих селян, для чого, зрештою, австрійський уряд їх сюди й поселяв*. Працюючи упродовж кількох років у Половому, народний учитель і сам мав чудову можливість особисто спостерігати за життям німецьких колоністів, позаяк довкола цього села була зосереджена більшість німецьких поселень повіту. До недавнього часу зібрані Я. Миколаєвичем матеріали залишалися найбільш повною характеристикою німецької національної меншини на цих теренах. Лише в нещодавно опублікованих монографіях Горста Махмера та Тадеуша Кукіза (1932–2015) знаходимо докладніші відомості про німецькі колонії в околицях Радехова, зокрема й окремі етнографічні матеріали⁷⁸.

Стосовно ж релігійної приналежності мешканців повіту, то згідно поданих краєзнавцем матеріалів перепису 1890 р., більшість населення належало до різних християнських течій: греко-католики (в основному українці) (57 926 ос.; 59,68%), римо-католики (поляки, латинники, чехи та частина німців) (22 219 ос.; 22,89%), лютерани (частина німців) (авсбурзького (2 454 ос.) та гельветського (23 особи) віровизнання (разом 2,57%)). Натомість усі євреї належали до юдейського віровизнання (14 431 ос.; 14,86%)⁷⁹.

Я. Миколаєвич навів досить цікаві, проте поверхневі відомості про антропологічні риси (“прикмети тілесні”) автохтонного українського населення: *“Населене первісне єсть зросту середнього, шкіру на тілі має біляву, голову середньо видовжену, лице овально заокруглене, очи ясно бурої або синої краски, тіло ніколи не товсте, зато правильно і сильно збудоване. Лихий корм, якого вживає від маленьку, єсть причиною, що при праці не має витревалости, а сили фізичні не дорівнюють єто правильній будові тілесній”*⁸⁰.

ціли удержують в Сушині, Станині, Гайнріхсдорфі, Сабанівці, Романівці, Ганунині, Мирові приватні школи, хотяй поносять при тім неімовірно високі тягари [...] пр[иміром] [...] на кожного господаря в Гайнріхсдорфі припадає крім податків платити на ціли громадські, церковні і шкільні 35 зр. річно” (Миколаєвич, *Опис*, 25–26). Досить цікавими є і наведені автором характеристики окремих колоній (Там само, 98, 105, 109–110, 113).

* *“Осівші під так користними умовами кольоністи завели взірцеве господарство, уживали добрих знарядів рільничих, ховали красну (гарну. – І. Г.) худобу і так впливали на поправу господарки рільної у окрестних селян руских. Вплив той замітний особливо коли порівняєм хати, обійстя і знаряди селян таких, де поблизько суть кольонії, з такими де їх нема пр[иміром] околиці Радехова з селами полудневої частини повіта, особливо надають ся добре до такого порівняня з одної сторони: Станин, Сушино, Полове, Нестаничі, а з другої: Яблонівка, Побужани, Волиця деревляньска, Лянерівка і Русилів”* (Там само, 26).

⁷⁸ Tadeusz Kukiz, *Ziemia Radziechowska i Ludzie Stamtąd* (Wrocław: Wydawnictwo Via Nova, 2008), 188–190; Horst Machmer, *Pfälzer Privatan siedlungen im Nordosten Galiziens: Dorfgründungen vom Ende des 18. Jahrhunderts* (Garbsen: K. v., 1999); Horst Machmer, *Prywatna kolonizacja z Palatynatu w północno-wschodniej Galicji. Zakładanie wiosek pod koniec XVIII wieku: osiedlenia się rodziny Machmer i jej rozwój Emigracja kolejnych pokoleń*; tłumacz. z niem. Wojciech Blajer i Jerzy Peszko (Bielsko-Biała: B. W., 2002).

⁷⁹ Миколаєвич, *Опис*, 26–27.

⁸⁰ Там само, 27. Водночас він відзначив і певні вузькококальні особливості антропологічних рис жителів окремих “осад”: *“від прочих мешканців відрізняють ся жінки Кривого малою, видовженою головою і блідим лицем, – мешканці Полоничної присадковатою будовою тіла і круглим лицем, – в Яблонівці єсть двох господарів о типових лицях татарских”* (Там само).

Краєзнавець був й одним із перших дослідників місцевих говірок волинського діалекту. В “Описі...” цій проблемі присвячений окремий абзац. Насамперед автор відзначив, що “*мешканці тутейші уживають досить поправної бесіди рускої, лиш з рідка почути можна перекручене слово польске винесене з суду і войска. Найпоправнійше мовлять селяни в Волиці бар[иловій], Синькові, Немолові, Ператині, Куликові, Дмитрові і Незнанові. Всюди в полуд[невій] і західній часті повіта вимовляють: петь, десеть, щесте, дедько, месо, місто (замість. – І. Г.) правильних форм: пять, десять...*”⁸¹. Також автор вказав на окремі архаїзми у вживанні дієслів та навів низку діалектних слів⁸². Ще одну характеристику говірки с. Полового Я. Миколаєвич залишив у передмові до уже згаданої рукописної збірки “байок” з Полового та Вільки Сушенської⁸³.

Класичною стала етнопсихологічна характеристика (“прикмети душевні”), яку Я. Миколаєвич дав місцевим жителям: “*Селянина тутейшого характеризують ті самі свойства, якими відзначаються всі галицькі Русини. Тихий, повільний і задумчивий, недбаючий о завтра, повторяє при кожній нагоді любиму поговорку: давно колись було ліпше, і нею оправдати хоче сам перед собою і перед сьвітом свою біду, не знає судьби свого народа, ані вітчизни і зовсім на це рівнодушний, байдужно глядить на зміни, що кругом него діють ся, всякі зарядженя чи то правні чи адміністраційні видають ся єму “паньскими вибаганками”, похопний до правованя, а Жидам, з котрими найчастійше стикає ся, довіряє безгранично. З природи має спосібности душевні хороші, але що нерозвинені а до того щоденними клопатами приголомшені, задля того видає ся часто на перший погляд ограниченим, но при блисшім і уважнійшім слідженю запримітити можна память вірну, понятіє ясне, суд бистрий, за то чувства суть несталі [,] а воля дуже похитна*”⁸⁴.

Одне з основних місць у книзі відведено характеристиці наявного стану народного господарства краю та пошуку шляхів його покращення, позаяк це і було одним з основних завдань такого роду праць. Тут знаходимо опис реального стану, статистичні дані (автор не лише навів відомості за 1890 р., а й порівняв їх з відповідними даними за 1880 р. або й 1869 р., проаналізував причини та наслідки відповідних змін, дав їм наукову оцінку), вказівки на недоліки та шляхи покращення агротехніки, умов утримання худоби та її застосування у господарстві, пропозиції стосовно більш раціонального використання наявних природних ресурсів.

⁸¹ Миколаєвич, *Опис*, 30. Десятиліттям раніше характеристику говірки с. Сушна залишив о. М. Кордуба: “*Туть заховалася ще досить чисто малоруска бесѣда, без разячих польонизмѣ, котрих тут зрештов дуже рѣдко мож чути*” (лист від 9.08.1882 р.) (ВР ЛННБ, ф. 11, пап. 99, спр. 1456, арк. 30–30 зв.).

⁸² Миколаєвич, *Опис*, 14, 21, 30.

⁸³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 3, од. зб. 19, арк. 1 зв.

⁸⁴ Миколаєвич, *Опис*, 29.

Краєзнавець вказав на наявні приклади суттєво різного рівня ведення сільського господарства у різних місцевостях повіту. Однією з причин цього він уважав активну просвітницьку діяльність місцевої інтелігенції (духовенства та вчителів)⁸⁵. Відзначив Я. Миколаєвич і значну роль німецьких та чеських колоністів у підвищенні агротехніки місцевих українських селян⁸⁶.

У другому розділі автор охарактеризував геологічну будову краю, історію її формування, подав характеристику місцевих ґрунтів – піщаних, глей, чорнозем (південна частина повіту), а також корисних копалин (торф, глина, крейда тощо), що є цінним для дослідження особливостей господарської діяльності місцевого населення у XIX ст.⁸⁷

Одним із найдокладніших є третій розділ “Опису...”, присвячений характеристиці водних ресурсів краю (рік, потоків, ставів, мокровин, багн). Для етнологів він важливий тим, що, з одного боку, автор показав вплив цих природних ресурсів на сільське господарство⁸⁸, а з іншого боку, наслідки діяльності людини для самої водної системи краю та природи загалом. Стосовно останнього, то Я. Миколаєвич описав перші кроки місцевої влади та громад на шляху осушення боліт та сіножатей шляхом проведення меліоративних заходів, указавши при цьому на окремі негативні наслідки такої діяльності*.

З підрозділу про кліматичні умови повіту дізнаємось про природні катаклізми (насамперед повені на Західному Бузі), які б могли перешкоджати веденню сільського господарства. У цьому ж розділі автор подав низку особливостей місцевого клімату (приморозки, град), які становлять потенційну небезпеку для хліборобства⁸⁹.

Досить цікавою для етнологів є і подана автором характеристика (зазвичай негативна) ставлення мешканців окремих місцевостей до праці та новацій у веденні господарства. Проте деколи, на наш погляд, ці твердження можуть бути досить суб'єктивними (наприклад, відображати стереотипи мешканців окремих сіл про своїх сусідів)**.

⁸⁵ Миколаєвич, *Опис*, 104, 106. Наприкінці XIX ст. низка інших галицьких краєзнавців та громадських діячів публікувала спеціальні популярні брошури, в яких змальовувала діяльність таких вчителів та парохів (Гілевич, “Міхал Броніслав Сокальський,” 115).

⁸⁶ Миколаєвич, *Опис*, 26.

⁸⁷ Там само, 2–6.

⁸⁸ Там само, 10–11.

* Насамперед падіння рівня ґрунтових вод, що, як вірно відзначив Я. Миколаєвич, ще згубніше відіб'ється на врожайності цих сіножатей, а з іншого боку, це призведе до зникнення багатьох водяних млинів. Зауважимо, що одні з перших згадок про проведення меліоративних робіт на теренах тодішнього Кам'янецького повіту та їхній вплив на господарство місцевих селян зустрічаємо ще в публікаціях 1870-х років про с. Піратин (Рд.Льв) (“Письмо зъ-пѣдъ Радехова (Громадски порядки. Осушене пасовиска. Читальня),” *Батькѣвщина* (Львовь), по 31, (1887): 184–185).

⁸⁹ Миколаєвич, *Опис*, 11, 18, 19.

** “Населене байдужне і нероботяще” (с. Полонична КБ.Лв) (Там само, 109); “Населе просвіті і всяким новим порядкам неприклонне, хвалить собі лиш давні часи” (с. Незнанів КБ.Лв)

Особлива цінність книги Я. Миколаєвича полягає й у тому, що він на основі власних спостережень, офіційної статистики та усних свідчень спробував показати специфіку господарських занять мешканців окремих місцевостей повіту в історичному ракурсі*. З-поміж цих матеріалів вирізняються характеристики населення Кам'янки**, а також двох невеликих містечок – Добротвора*** та Стоянова****. Ці матеріали переконливо свідчать, що між господарством населення сусідніх сіл чи навіть містечок одного повіту як на синхронних зрізах, так і у того самого населеного пункту в діахронії існували помітні відмінності, зумовлені історичними, природно-географічними, економічними та іншими чинниками.

Багато уваги автор приділив докладній характеристиці сільськогосподарських угідь, структура яких наприкінці XIX ст. у межах Кам'янецького повіту (загальна площа – 152 131,97 га) мала такий вигляд: 42,2% – поля (найбільші їх площі були у північній та південній частинах повіту, а найродючішими – чорноземи біля Буська), 26,9% – ліси (за цим показником повіт займав дев'яте місце в Галичині),

(Миколаєвич, *Опис*, 106). З цього приводу одну з найгірших характеристик краєзнавець дав мешканцям сусіднього із Синьковом с. Пиратина: *“Мешканці хотять землі мають досить (на 1 мешк[анця] випадає 2,8 мор[гів] землі) бідують, бо суть недбалі і ліниві. В Козлові хотять на одного мешканця і половина сего простору не випадає, мають ся люде ліпше, як в богатім на землю Ператині. Се і доказ, що богацтво не зависить від землі, але від працьовитости мешканців”* (Там само, 108).

* *“Селяни ведуть взірцево господарку і плекають красні, хотять невеликі коні. Єсть богато ткачів”* (с. Ракобути (нині с. Ракобовти Бс.Лв) (Там само, 109); *“Населене займає ся управою рілі, а в кожній четвертій хаті єсть верстат ткацький. [...] Хвалять собі часи за паньцини, а при надаваню ґрунтів 1848 р. просили урядника, щоби не надавав їм богато ґрунтів, за котрі будуть потім мусіли податок платити”* (с. Язениця Польська) (село знищене в роки Другої світової війни) (Там само, 113–114); *“Мешканці М[илятина] нового займають ся торговлею свиний”* (Там само, 105); *“Мешканці бідні, бо землі мають мало, а поля їх то цириий пісок”* (с. Волиця-Деревлянська (Бс.Лв)) (Там само, 98); та ін.

** Одне зі свідчень змальовує трансформацію господарських занять мешканців цього міста після його знищення під час воєн з козаками та шведами у 1650-х роках: *“Ціле столітє минуло, а місто зничене згаданими війнами не піднесло ся майже зовсім, замітне лиш то, що як всюди так і тут Жиди витискають християн що раз більше з середмістя, загортають весь оборот торговельний в свої руки, а міщани, по словам очевидця, займають ся більше рільництвом і рибаренєм [...] як торговлею, при кінци минув[шого] віка (тобто XVIII ст. – І. Г.) продають одну тільки “ропу” до смарованя возів”* (Там само, 103). Ще одне влучне, на нашу думку, твердження краєзнавця відображає подальшу деградацію колишніх кам'янецьких міщан та зростання ролі євреїв у житті міста уже станом на кінець XIX ст.: *“Тепер вже і “ропи” не продають міщани, здали все в руки ліпши...”* (Там само, 104).

*** *“Єсть се одно з двох містечок повіта, в котрім міщани рускі не винародовили ся, мимо того що посідали право магдебурске через 4 віки, але задержали вірно навіть стрій своїх предків. – Біднійші мешканці ходять на зарібки по лісах, виробляють бальки, гонти, ріжуть тертиці і сплавають дерево. Прочі займають ся господарством”* (Там само, 100).

**** *“По стоянівських міщанах зовсім не видно, щоби они занимали ся купецтвом, а право магдебурзьке] накинено їм тільки тому “щоби наші доходи прибильшити”, як каже ся в письмі Зигмунта Августа”* (Там само, 112).

22,2% – сіножаті, 5,2% – пасовиська, 1,2% – городи (у т. ч. 0,2% – сади), решта 2,3% припадали на ріки, потоки, стави, дороги та житлово-господарську забудову⁹⁰.

На основі офіційних звітів та власних спостережень Я. Миколаєвич подав досить інформативну таблицю з приблизними підрахунками кількості рілничої продукції населенням повіту. З неї дізнаємося не лише про те, які посівні площі селяни та власники фільварків наприкінці XIX ст. відводили під пшеницю (8 та 15% відповідно), жито (20 та 18%), ячмінь (по 10%), овес (10 та 18%), горох, гречку, просо (6 та 4%), картоплю (18 та 11%), конюшину (1 та 5%) та паринину (27 та 19%), а й про їхню врожайність, обсяги загального збору, вартість, використання (на насіння, харчування та продаж)⁹¹. Автор коротко описав загальнопоширену серед місцевого українського населення трипільну систему, яку він уважав однією з головних причин перешкоджання подальшому розвитку сільського господарства, а як наслідок – і підвищення матеріального становища українського селянства*. Як альтернативу їй краєзнавець пропонував запровадити шестипільну системи за зразком Англії та Франції**.

Дуже коротко Я. Миколаєвич охарактеризував городництво та перелічив асортимент овочів: *“З ярини садять по городах найбільше капусти, а де земля відповідна цибулю, часник, бураки, мак, дині, моркву і петрушку”*⁹².

З великою прикрістю автор змалював невтіший стан садівництва в повіті, вказавши на його причини: *“садів єсть дуже мало (всього около 0,2%) а причиною занедбання садів єсть в часті недбальство, а в часті загальне нешанованє чужої власности, – неоден каже: «нащо маю садити деревину, таж мені овоч ще несъпільий з галузями обнесуть»*⁹³.

⁹⁰ Миколаєвич, *Опис*, 33–37.

⁹¹ Там само, 35.

* *“До селян належить 67,2% всеї рілі або 43.103 га (74.956 м). Управляють єї селяни ще після стародавних звичаїв і від них відступають лиш нерадо і нечисленно. Що третій рік поле паринує, бо плитко оране і слабо зноєне, не родило-б довше, отже майже трета часть піль селянських лежить все облогом. Управа рілі селянської єсть з винятком кількох сел, поблизько німецьких кольоній положених, недбала. Екстернатор, валець (коток), ліпшої конструкції плуг, млинок до збіжа, віз на желізних осях, то річі в значнім числі сел або незнані або рідкі. Утрудняє управу також значне число невеличких парцель порозкидуваних по всіх сторонах (т. зв. шахівниця. – І. Г.)”* (Там само, 34).

** У примітках він подав найважливіші агротехнічні рішення, до яких тоді вдавалися західноєвропейські аграрії, що мало переконати місцевих селян у необхідності змін, а водночас стати свого роду практичним порадином. У повіті тоді було 14 тис. господарств, які обробляли 43 тис. га поля. Краєзнавець доводив, що запровадивши низку інтенсивних методів ведення сільського господарства, селянська сім'я на основі того самого земельного наділу (середній розмір якого становив 3 га) зможе не лише прогодуватися, а й виділяти більше площі під багаторічні трави як передумову розвитку тваринництва. Більше того, Я. Миколаєвич обгрунтував більшу економічну доцільність у розвитку не хліборобства, а тваринництва (Там само, 34, 36).

⁹² Там само, 37.

⁹³ Там само, 37. Насправді, хоча садівництво тоді не було настільки масовим явищем, проте його яскраві приклади зустрічалися в окремих місцевостях повіту. Зокрема, славився в усій

Згадав краєзнавець і про ще одну галузь тогочасного сільського господарства – вирощування хмелю. Зокрема, він ствердив, що в повіті тоді діяло 30 хмелярень, які належали дворам. Вартість щорічної їхньої продукції він приблизно оцінив на 50–80 тис. зол. рин., що на той час було чималою сумою⁹⁴.

Окремий підрозділ “Годівля звіврат домашних” краєзнавець присвятив розвитку тваринництва, щоправда, крім власне розведення коней, великої рогатої худоби, свиней та дрібні, тут знаходимо характеристику допоміжних господарських занять: мисливства, рибальства та бджільництва⁹⁵. Стосовно ж власне тваринництва, то Я. Миколаєвич подав статистичні відомості, описав недоліки утримання селянами різних видів свійських тварин, дав поради щодо покращення системи їх годівлі та господарського використання.

Спершу він охарактеризував стан розведення коней, що, на нашу думку, засвідчує, наскільки важливу роль наприкінці XIX ст. виконувала ця тварина у господарському житті селян галицької Волині. Насамперед краєзнавець вказав, що Галичина на той час була основним джерелом постачання коней для австрійської армії, проте Кам’янецький повіт “до сеї почеси претенсії мати не може, бо коний тут плеканих не стає на власні потреби”⁹⁶. Більше того, зазначив, що для потреб фільварків коней змушені також закупляти на великих ярмарках поза межами повіту.

Загальну чисельність коней станом на 1890 р. Я. Миколаєвич подав як 17 386 (у 1880 р. їх було на 1 тис. менше), а без молодняку – 8 693 “пар запрягових”, тобто одна пара припадала на 7,3 га орного поля. Проте це число є зведеним. Якщо ж порівняти ситуацію на панських маєтках та селянських господарствах, то це співвідношення становитиме відповідно 18 та 5 га. На основі цього народознавець зробив висновок, що “рослий і добре живлений кінь двірський робить за 4 коний хлопських, та що селяни держать за богато коний”⁹⁷. Також Я. Миколаєвич відзначив, що “німці кольоністи і газди декотрих сел пр[иміром] Сушна, Ракобут, Козлова плекають дуже старанно коні, – кольоністи тримають породу рослійшу, рускі селяни звичайну расу домашну, низького росту но витревалу і сильну”⁹⁸. Досить влучною є і

околиці й сад батька краєзнавця Михайла Миколаєвича на Діброві (Миколаєвич, Родина татка, арк. 1). На початку XX ст. одним із центрів садівництва на теренах цілої Галичини стало с. Неслухів Кам’янецького повіту (КБ.Лв). На місцевому фільварку графа Дідушицького агроном українець Іван Новосад заклав “шкілку” дерев та дослідну агрокультурну станцію, під його керівництвом започатковано вирощування саджанців плодкових дерев та кущів (Євген Новосад, “Неслухів,” у *Надбужанина* (Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: Об’єднання надбужанців, 1994), т. 3, 453–454).

⁹⁴ Миколаєвич, *Опис*, 37.

⁹⁵ Там само, 54–59.

⁹⁶ Там само, 54.

⁹⁷ Там само

⁹⁸ Там само.

характеристика умов утримання домашньої худоби в селянських господарствах*.

Відзначимо, що автор, за єдиним винятком, практично нічого не згадав про ще один спосіб заробітку селян – візникарство (“фірманку”) та його роль у господарському житті краю**.

Стосовно ж кількості та господарського значення волів у господарствах повіту, Я. Миколаєвич обмежився згадкою, що їх – 3 237 шт., що на той час насправді було ще досить помітним числом (співвідношення коней та волів у повіті тоді було 5,37:1)⁹⁹. На жаль, автор не подав таблиці з кількістю свійських тварин по окремих селах (очевидно, не було таких докладних відомостей, або ж не вбачав у цьому потреби), що дало б можливість докладніше простежити процес витіснення вола конем у селянських господарствах галицької Волині. Матеріали Я. Миколаєвича повністю узгоджуються із висновками професора Михайла Глушка про те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. кінь остаточно витіснив вола як робочу худобу на теренах сучасних Сокальського, Буського, Кам’янка-Бузького, Жовківського та Бродівського районів Львівської області, а також на решті території історико-етнографічної Волині. Вола продовжували зрідка використовувати ще до 1930-х років, але лише для перевезення вантажів (коренеплодів, фуражу, сіна) на деяких фільварках, а також поодинокі селяни через брак іншої тяглової худоби та ведення господарства традиційними методами¹⁰⁰.

* “Коні селянські, з малими винятками, суть нужденно удержані, а що селянин уважає собі прикрим тягаром їсти коням давати і коло них ходити, тому дочекавши ся дволітнього лошака запрагає его до тяжкої праці, а в літі – після его гадки – коневі їсти давати не треба, бо може ся напасти на пасовиску. А як сам рідко коли їсть мясо, так коневі лиш часами дає вівса; задля того везучи тягар помагати мусить его тягнути і то щиро, запираючи-сь то з одної то з другої старони за люшню” (Миколаєвич, *Опис*, 54).

** Під час характеристики с. Острова (Бс.Лв) автор зазначив, що “населене займає ся головно рільництвом, а в свобідний час оправою материялу по лісах і фірманкою” (Там само, 108). Це пов’язано з тим, що село було за кілька кілометрів від залізничної станції у містечку Красному Бродівського повіту (Бс.Лв). Водночас у вміщеній наприкінці книги зведеної таблиці про рід занять місцевого населення (станом на початок 1894 р.) вказано, що осіб, для яких фірманка була основним заняттям, у повіті було 322 ос. (разом із членами сімей) (Там само, 116). Згадки про візникування як форму хорошого підзаробітку для місцевих селян, а нерідко й основне заняття окремих із них, знаходимо у спогадах о. Филімона Тарнавського (1862–1948) про окремі місцевості тодішнього Бродівського повіту (о. Филімон Тарнавський, *Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причиною до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя*, упорядк. і зредаг. Анатоль Марія Базилевич та Роман Іван Данилевич (Торонто: Добра книжка, 1981), 32, 52–53, 139). Зауважимо, що сучасні дослідники розглядають поширення візництва у другій половині XIX ст. як одну з причин витіснення вола конем як упряжної тварини (Михайло Глушко, *Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема)* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003), 69).

⁹⁹ Миколаєвич, *Опис*, 54.

¹⁰⁰ Михайло Глушко, “Витіснення вола конем як упряжної тварини в господарстві українців: соціально-економічні аспекти,” *Народознавчі зошити* 3 (2011): 566–567; Глушко, *Генезис тваринного запрягу*, 66.

Чимало уваги автор “Опису...” присвятив й розведенню ВРХ, якої тоді в Кам’янецькому повіті було 38 518 шт., з яких 79% припадало на селянські господарства, а 21% – на панські двори¹⁰¹. Краєзнавець докладно описав погані умови утримання та годівлі ВРХ*, згадав про перші випадки утримання громадських бугаїв¹⁰², змалював стан місцевих сіножатей та пасовиськ, а також указав на способи їх покращення та більш ефективного використання¹⁰³.

Не менш цікавими є свідчення і про стан вівчарства, історія розвитку якого на теренах історико-етнографічної Волині досі практично не досліджена. Загалом на теренах повіту тоді утримували 14 675 шт. овець. “Всі вівці суть породи домашньої з тонкими, голими ногами, довгою шиєю і простим, грубим волосом”¹⁰⁴. Народознавець відзначив одну невідповідність: лише південно-західна частина тодішнього Кам’янецького повіту була “пригожа до хову овець”, але там їх тримали найменше (10%). Натомість місцевості тодішнього Радеківського судового округу з огляду на значні площі вологих пасовиськ були менш придатними для розведення цих свійських тварин, проте саме тут утримували 66% усіх овець¹⁰⁵. Заслугують на увагу етнологів й спостереження Я. Миколаєвича стосовно особливостей їхнього утримання та господарського значення**.

Не залишилося поза його увагою і розведення свиней, яких у 1890 р. у повіті налічувалось 21 645 шт. Краєзнавець справедливо вказав на специфічну роль цієї тварини у господарській діяльності та харчуванні місцевого селянства: “Двори держать свиний дуже мало, за то селяни тримають по дві, три штуки, з них бо [...] і омаста на цілий рік і гріш на податок і інші

¹⁰¹ Миколаєвич, *Опис*, 55.

* “Як коні так і товар удержує ся лихо. Виняток творять двори і кольоністи, перші плекають худобу найчастіше швайцарської породи Швіці або Сімменталь, другі утримують дуже старанно породу краєву. Селяни тримають худобу лиш задля навозу, набілу мають так мало, що молока не вистарчає на власні дуже малі потреби, а продукції товару на продаж не хотять присвятити часу; мешканці сторін надбужанських волять продавати сіно як тримати худобу. Годувати теля молоком, горохом, вівсом узнають люди на селі чистим марнотравством, на яке стати тільки панів, бо як кажуть: оно і без того виросте. А коли пригадати і се, що товар той має лихі пасовиска, не буває ніколи чищений, стайні без підлоги, зроблені зі старих опілків сьвітят на сантиметр (сантиметр. – І. Г.) широкими шпарами, живлевлений в зимі соломною, кислим сіном, а лиш часами видить січку потрушену отрубями, літом лишений зовсім на ласку пасовиска і тільки дійна корова дістає до подою дещо хабазів, з котрих навіть землі сполоскати не хоче ся господини водою, – то признати треба, що при таких обставинах селяньска худоба ще дуже добра до молока і не-аби-як витримала на голод і зимно” (Там само, 55).

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само, 36–37.

¹⁰⁴ Там само, 55.

¹⁰⁵ Там само.

** “На обшарах двірських не тримають овець зовсім, за то селяни люблять ховати сі зьвірята, котрі дають так потрібну вовну і шкіру. Літом нема з вівцею жадного клопоту, їсти давати треба хиба в часі довгих слот. Зимною вдоволяє ся соломною і сіном” (Там само).

*потреби*¹⁰⁶. Знаходимо в “Описі...” й характеристику поширеної в повіті породи*.

Подав народознавець і короткі відомості про розведення “дробу” (курей та гусей), вказавши при цьому, що утримання домашньої птиці завжди забезпечує господарство потрібними дрібними грішми, але селяни все рівно не дуже про це дбають¹⁰⁷.

Досить коротко Я. Миколаєвич змалював і невтішний стан розвитку бджільництва, констатувавши, що в повіті тоді було лише 3 014 вуликів. Більше того, на досліджуваних теренах ще домінували вулики-довбанки: *“уліїв рамових єсть дуже мало, а в колодках (уліях довбаних) роблене штучних роїв і рациональне обходжене ся з вощиною єсть неможливе”*¹⁰⁸.

Водночас практично не представлені у праці звичаї та вірування, пов’язані з господарськими заняттями місцевих мешканців. Чи не єдиним винятком є наведене повір’я про болотяних черепах**.

Крім уже згаданої статті “Народні назви предметів дотичачих млина водяного”, чимало уваги Я. Миколаєвич приділив проблемі поширення млинарства на теренах тодішнього Кам’янецького повіту й у своєму “Описі...” (давні свідчення***; кількість наявних млинів на кожній із річок¹⁰⁹; створення штучних ставів для забезпечення функціонування млинів¹¹⁰). Це, з одного боку, можна пояснити його важливим місцем у господарському житті мешканців галицької Волині в ХІХ ст., а з іншого, – хорошою обізнаністю Я. Миколаєвича в цій сфері. Вказав краєзнавець і на окремі негативні наслідки функціонування

¹⁰⁶ Миколаєвич, *Опис*, 55–56.

* *“Найбільше єсть свиний краєвої породи з довгим, острим рилом, високими ногами, каблукватим хребтом і густою, твердою щетиною, хотияй декуда видно вже і поправні раси особливо мішанці йоркшірів”* (Там само, 56).

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

** *“Єсть поговірка о тім звіяти, що зловлене і держане в цебрику причиняє ся до збільшеня подою у коров, коли дає ся їм їсти або пити з того самого цебра”* (Там само, 21). В інших регіонах України побутовало схоже повір’я, але там зазвичай радили покласти черепаху у відро, в яке доїтимуть корову, завдяки чому у корови буде більше жирного молока. Походження цього повір’я пов’язане з тим, що в народній традиції черепах зараховували до гадів, а міфологічні уявлення та численні діалектні назви в різних регіонах України (насамперед на Поліссі) ріднять черепаху з жабою та змією (Александр Гура, “Черепаша”, в *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5 т.*, ред. Никита Толстой (Москва: Международные отношения, 2012), т. 5, 510–511).

*** Для прикладу, відомості про те, що польський король Сигізмунд Август, надаючи Стоянову магдебурзьке право в 1547 р., зобов’язав міщан виконувати низку повинностей, серед них допомагати *“мають 2 рази до року при направі греблі на Бузі під замком сокальским, а такоже греблі при млині оборотівскім (с. Обортів Рд.Лв. – І. Г.) (о 1,5 милї від Стоянова) і з того млина солод, жито і пшеницю (!) на свій ужиток купувати”* (Миколаєвич, *Опис*, 111).

¹⁰⁹ Там само, 13.

¹¹⁰ Там само, 14. В повіті наприкінці ХІХ ст. було 12 невеликих ставів, утворених лише над притоками Західного Бугу.

наявних на той час млинів на ефективність використання місцевих угідь для сільського господарства (передусім, на неможливість проведення меліорації)¹¹¹. Після його статті та матеріалів в “Описі...” цієї ділянки традиційної культури мешканців колишнього Кам’янецького повіту практично ніхто не досліджував.

Досить широко у книзі Я. Миколаєвича представлені допоміжні господарські заняття місцевих мешканців, насамперед мисливство та рибальство. У зібраних краєзнавцем матеріалах (почерпнуті в основному з опублікованих джерел) із давньої історії окремих міст та містечок наявна низка документальних свідчень про рибальство (переважно на Західному Бузі) та мисливство краю у XVI–XVII ст.¹¹²

Стосовно ж етнографічних реалій XIX ст., то у спеціальному невеликому підрозділі Я. Миколаєвич відзначив, що “значні простори лісів зберігають досить зашанованої дичини, бо лови відбуваються більше для розривки (для розваг. – І. Г.) і лиш деколи”¹¹³. Свідчення про мисливство (“ловецтво”) наявні в описі фауни повіту¹¹⁴. Також автор намагався знайти у місцевому фольклорі та топоніміці сліди перебування на цих теренах низки видів тварин, які у досліджуваній період тут уже не водилися (лосів, бобрів)¹¹⁵.

Натомість, говорячи про рибальство, краєзнавець основну увагу зосередив на характеристиці цього заняття на найбільшій водній артерії повіту – Західному Бузі, згадавши про хижацькі способи вилову, зняряддя ловлі (“волок або вата, кімля також клімлею звана, козуля (вудка), вершка, ятір і колиска”¹¹⁶), а також поширені тут різновиди риб та інших мешканців водойм (“щупаки, лини, карасі, плотиці, суми, вугорі, вюни, слизики, коблі, раки, а по нетечах пявки лікарські”¹¹⁷).

Однією з ділянок традиційної культури мешканців галицької Волині, яким чи не найбільше уваги присвятив Я. Миколаєвич, були ремесла та промисли, позаяк останні, на його думку, мали стати однією з передумов економічного процвітання

¹¹¹ Миколаєвич, *Опис*, 14, 17.

¹¹² Там само, 99, 100–101. Наприклад, згадка про те, що наприкінці 1530-х років у Кам’янці-Струмиловій “зачали міщани враждувати на тогдішнього старосту за взборонюване рибарення в Бузі і за то, що дуже часто домагався від міщан безплатної нагінки до ловів” (Там само, 101). У 1542 р. король Сигізмунд I Старий (1467–1548), розглянувши цю скаргу, видав “приказ, щоби він (староста. – І. Г.) і єго наслідники не забороняли ловити риби козулю, саком і волоком і щоби крім двох днів в році не силували їх більше ставати при сітях, хиба в случаю, що сам король або єго наслідники забажали би полювати” (Там само, 102).

¹¹³ Миколаєвич, *Опис*, 56–57. З іншого боку, краєзнавець вказав і на певне економічне значення лісу для сільських громад: “ловецтво під взглядом економічним важне о стілько для громад, що віднаймаючи право польованя на своїх ґрунтах дістають річно 3–20 з[олотих] р[инських]” (Там само, 57). Численні свідчення про полювання для розваги представників місцевої знаті та духовенства у другій половині XIX ст. на теренах сусідніх Бродівського та Золочівського повітів знаходимо у спогадах о. Ф. Тарнавського (Тарнавський, *Спогади*, 63, 66, 59–60, 105, 115, 132, 164–165).

¹¹⁴ Миколаєвич, *Опис*, 20–21.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само, 56.

¹¹⁷ Там само, 20.

краю та зростання добробуту його населення. Тож і не дивно, що в більшості тогочасних праць автори не лише характеризували стан народних ремесел, а й вказували на способи їхнього покращення, підвищення якості продукції, технології, побуту ремісників тощо.

Особлива цінність “Опису...” полягає в тому, що тут знаходимо не лише характеристику поширених на цих теренах ремесел та промислів наприкінці ХІХ ст., а й свідчення про давніші часи: поширені в давнину в містах та містечках повіту ремесла й промисли, діяльність ремісничих цехів*. На основі праць своїх попередників – краєзнавців Антона Шнайдера (1825–1880) та Венедикта Площанського (1834–1902), інших письмових джерел (насамперед праці “Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”) та усних переказів, Я. Миколаєвич подав чимало важливих згадок про розвиток на досліджуваних теренах низки промислів та ремесел, про які до кінця ХІХ ст. у більшості випадків не залишилося й сліду:

– **воскобійництво**: у 1506 р. польський король Ян І Ольбрахт (1459–1501) надав дозвіл містянам Буська утримувати воскобійню та постригальню¹¹⁸;

– **виготовлення паперу**: упродовж 1578–1718 рр. у Буську існувала папірня, знищена повинню¹¹⁹;

– **виготовлення крохмалю та пудри**: у с. Лянерівці (Бс.Лв) наприкінці ХVІІІ ст.¹²⁰;

– **металообробка**: в останній чверті ХVІІІ ст. граф Йосиф Мір (бл. 1730–1808) заложив у Буську (на Волянах) гуту (для перетоплення залізної руди) та кузню¹²¹; наприкінці ХVІІІ ст. на Кузні (один із присілків Сільця Беньківого) була гамарня (кузня з водяним приводом), молоти якої приводили в рух за допомогою води Західного Бугу. Робітників для гамарні (поляків) привезли зі Західної Галичини, а болотну руду брали у сусідньому селі, яке від того отримало назву Руда (нині Руда Сілецька КБ.Лв)¹²²;

– **гутництво** (виробництво скла): у с. Гуті-Скляній біля Оплицька (Рд.Лв), яка занепала десь наприкінці ХVІІІ ст.¹²³;

– **виготовлення поташу та деревного вугілля**: цим займалися польські переселенці на присілках с. Грабової (Бс.Лв)¹²⁴; “оправлювання дерева”;

* Для прикладу, звістка про те, що у “1572 р. переведена люстрація виказала в Добротворі: 195 домів, 1 попа, боднарів 7, шевців 4, рибаків 16, яток різних 8” (Миколаєвич, Опис, 99). А в 1589 р. король Сигізмунд ІІІ Ваза (1566–1632) затвердив привілеї таких цехів м. Кам’янки-Струмилової: кушнірі, шевці, ткачі, ковалі, слюсарі, бондарі, гончарі, рибалки, мечники, штихері, пасамонники й токарі (Там само, 103).

¹¹⁸ Там само, 91.

¹¹⁹ Там само, 93.

¹²⁰ Там само, 104.

¹²¹ Там само, 95.

¹²² Там само, 109, 110.

¹²³ Там само, 107.

¹²⁴ Там само, 98.

виготовлення поташу та деревного вугілля у с. Адамах (Бс.Лв) із присілками Вархоли та Шльонзаки, для чого староста Яблоновський (до 1763 р.), а згодом граф Й. Мір поселили тут будників з-під Лежанська (можливо, м. Лежайськ – сучасний повітовий центр Підкарпатського в-ва Польщі)¹²⁵; у першій половині XIX ст. деревне вугілля випалювали й біля с. Бабичів (Рд.Лв)¹²⁶.

– **гарбарство**: в 1769 р. у Буську існувала гарбарня, яка до своєї ліквідації після 1825 р. забезпечувала шкірою австрійську армію¹²⁷.

Як справедливо відзначив Я. Миколаєвич, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. “*жваво брав ся до заведеня ріжних родів промислу Йосиф гр[аф] Мір, [...] но небавом по єго смерти все то упало*”¹²⁸. Лише наприкінці XIX ст. повільно розпочалося нове піднесення, свідком (а до певної міри й активним учасником) якого виступив і сам автор “Опису...”. На цей раз основним меценатом на теренах тодішнього Кам’янецького повіту, зокрема й місцевих промислів та ремесел, був радехівський дідич Станіслав Марцін Бадені (1850–1912).

Досить песимістично Я. Миколаєвич розпочав характеристику стану ремесел та промислів краю наприкінці XIX ст.: “*Повіт не може повеличатя ся розвиненим промислом. Фабрику має всего одну, горалень 22, броварів 4, ремісників небогато [,] а і ті не знають свого ремесла як слід, промисл домашний що раз більше упадає. Потрібна тут заохота людий інтилігент[н]их, бо селяни скорше виемітрують, а не возьмуть ся сами за таку роботу, якої батьки їх не робили*”¹²⁹. Ремесла та промисли населення Кам’янецького повіту станом на кінець XIX ст. учитель із Полового розділив на чотири групи: “промисел фабричний” (фабрики), “промисл рільничий” (підприємства з переробки сільськогосподарської продукції), “ремесла” (якщо це заняття є основним видом діяльності), “промисл домашний” (для місцевого населення це заняття є допоміжним поряд з основою господарською діяльністю, насамперед землеробством).

До першої групи автор зарахував єдину в повіті фабрику – паровий млин (потужністю 110 кінських сил) в Кам’янці-Струмиловій і сполучену з ним

¹²⁵ Миколаєвич, *Опис*, 89.

¹²⁶ Там само, 113.

¹²⁷ Там само, 95.

¹²⁸ Там само, 61.

¹²⁹ Там само, 57. Зауважимо, що на проблеми розвитку місцевих ремесел вказувало чимало тогочасних громадських діячів, дідичів, учителів та чиновників. Так, невідомий автор у рецензії на книгу Б. Сокальського про Золочівський шкільний округ акцентував на необхідності подання у працях такого характеру відомостей і про перспективні заходи, “*яки дались-бы завести въ поодинокихъ мѣстечвостяхъ, для поднесеня добробыту народного, якъ н. пр. школа гончарска въ Бѣломъ Камени, школа промыслово-ремѣсничя въ Золочевѣ, и пр.*” (В., “[Рец. на] *Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego z dokładnym opisem miejscowości*,” *Діло*, 23 липня (4 серпня) 1885). Тож можемо ствердити, що Я. Миколаєвич частково спробував дослухатися до цієї поради.

“робітню паркетів”. На цьому підприємстві тоді працювало 120 робітників¹³⁰. Стосовно другої групи, то у відповідному підрозділі красзнавець подав лише коротку статистику кількості та річної продукції гуралень (23 шт.), броварень (4 шт.) та водяних млинів (50 шт.)¹³¹.

Що ж стосується третьої групи, то згідно наведеної Я. Миколаєвичем офіційної статистики Бродівської торговельної палати, на теренах цілого Кам’янецького повіту тоді працювало лише 146 ремісників, серед яких кількісно переважали різники, шевці (по 21 ос.), кравці (17 ос.), ковалі (10 ос.) та цегельники (9 ос.). Проте, як справедливо зауважив красзнавець, “в дійсности річ має ся трохи відмінно. Виказ увзглядняє лиш таких ремісників, котрі оплачують податок заробковий, а попри них єсть ще багато таких, котрі побіч ремесла займають ся також господарством сільским і не оплачують податку заробкового”¹³². Загалом же до цієї групи він зарахував шевців, бондарів та кравців, зазначивши при цьому, що “про інших ремісників не згадую окремо, бо їх число так мале, що навіть не заспокоюють всіх домашних (місцевих. – І. Г.) потреб”¹³³.

Найбільше кількісно було шевців. У Новому Виткові в основному це були християни (українці та поляки) (бл. 150 ос.), тоді як в інших містечках серед шевців було чимало юдеїв. Вони не лише задовільняли потреби місцевого селянства, а й значну частину власної продукції продавали на ярмарках у Кам’янці-Струмиловій, Радехові, Лопатині (Бр.п; Рд.Лв), Милятині, Соколівці (Бр.п; Бс.Лв) та Глинянах (Жв.п; Жв.Лв). Водночас красзнавець зауважив, що “нема зовсім шевців, котрі би вміли зробити обуве ліпше і краснійше, таке замовляти треба у Львові”¹³⁴. Автор вказав на основні причини такого невтішного стану шевського промислу*.

За словами Я. Миколаєвича, на другому місці за обсягом експорту готової продукції за межі повіту в досліджуваний період стояло бондарство. Автор охарактеризував сировину (“уживають найбільше дерева соснового і децю

¹³⁰ Миколаєвич, *Опис*, 57.

¹³¹ Там само, 58–59.

¹³² Там само, 59.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само.

* “Брак запобігливості, несловність, ненастанна а так погубна стичність з Жидами і бране материялу у лихварів на кредит, то причини убожества а часто навіть крайної нужди не тільки шевців, але всіх тих ремісників, котрі виключно ремеслом займають ся і не мають бодай кусника рілі” (Там само). Зуважимо, що значно ширше стан шевського промислу в Галичині, зокрема й на теренах галицької Волині, представлений у низці спеціальних публікацій кінця 1880-х – початку 1890-х років (“Домашній промисль вь Галичинѣ. Шевство,” *Червоная Русь*, 21 декабря 1889; Dr. Cornelius von Paygert, *Die sociale und wirtschaftliche lage der galizischen schuhmacher. Eine studie uber hausindustrie und handwerk auf grund eigener erhebungen* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1891) (Staats und socialwissenschaftliche Forschungen. B. XI. Notiz. I); Iwan F[ranko], “Szewcy galicyjscy,” *Kurjer Lwowski*, 18, 19 sierpnia 1891; Arnulf Nawratil, *Bericht über den XV. Aufsichtsbezirk (Amtssitz Lemberg)* (Wien: K. v., 1890).

дубини”¹³⁵), продукцію (“коновки, бочілки, зілницї, цебрики, балїї і скінці”¹³⁶) та основні осередки цього ремесла (“Боднарї [.] занимаючі ся продажу посуду на ярмарках [.] суть в Виткові 25, Тоболові 1, Половім 1, Камянци 1, Турках 1, Сїлци 2, Бербеках 2, Буску 4”¹³⁷).

Стосовно кравців, то краєзнавець чітко поділив їх на дві групи: кравців-свреїв, “котрі шиють одїж кроєм німецьким (європейського міського крою. – І. Г.)”, та сільських кравців християнського віровизнання (тобто насамперед українців і поляків) (два-три на село), котрі “обишвають [...] селян і признати треба, що при тревалости відзначає ся їх робота старанним викінченєм і незлим смаком”¹³⁸.

У контексті професійних ремісників автор згадав і про створення перших державних промислових шкіл, завданням яких було підвищення економічної ефективності цього ремесла шляхом підготовки професійних кадрів. Створення більшості з них припало саме на останні роки XIX ст. Одна з перших таких шкіл 1884 р. завдяки старанням повітового уряду виникла у Кам’янці-Струмиловій. Це була крайова школа бондарства і колодійства, при котрій від 1887 р. діяла також кузня. Я. Миколаєвич подав відомості про її діяльність¹³⁹. У травні 1889 р. з ініціативи місцевого народного вчителя Целевича в містечку Угнуві (Рв.п; Ск.Лв) виникла перша в Галичині шевська школа, для якої закупили швейну машину¹⁴⁰.

1 травня 1893 р., завдяки старанням графа С. Бадені, схожу шевську промислову школу заснували й у Новому Виткові, яка фінансувалася за рахунок крайового бюджету. У ній навчалосся більше 20 хлопців¹⁴¹. За кілька місяців до цього, у лютому 1893 р., з ініціативи інспектора для крайового промислу Навратіля в цьому містечку заснували шевську спілку, до якої записалося 48 майстрів, а докладне повідомлення про її відкриття опублікував саме Я. Миколаєвич¹⁴².

Насамкінець народознавець охарактеризував стан “промислу домашнього” в повіті наприкінці XIX ст. В основу опису лягли власні спостереження краєзнавця та відомості, надані представниками громад (на жаль, не всіх), насамперед учителями. Загалом же домашній промисел, за словами Я. Миколаєвича, “тепер

¹³⁵ Миколаєвич, *Опис*, 59.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Там само, 59–60.

¹⁴⁰ [Iwan Franko], “Przemysł domowy w Uhnowie,” *Kurjer Lwowski*, 23 lipca 1890.

¹⁴¹ Миколаєвич, *Опис*, 60. Повний текст збережених в архіві організаційних приписів та статуту крайової навчальної шевської майстерні у Новому Виткові опублікував сучасний краєзнавець Олександр Дзьобан (Олександр Дзьобан, *Історія Нового Виткова* (Львів: НТШ, 2006), 130–141).

¹⁴² Яків Миколаєвич, “Заложеньє спілки шевцїввъ въ Витковѣ новѣмъ повѣта каменецкого,” *Дѣло*, 5 (17) лютого, 1893. На жаль, діяльність спілки залишилася поза увагою уже згаданого О. Дзьобана у монографії про історію Нового Виткова.

підупадає [...], бо фабрики виробляють всі предмети гарно і дешево, не одному вже не хоче ся мучити своїх нескладних пальців над їх роботою, отже купує ся все потрібне в жидівскім крамі. Зникають полотнянки, семраги, вовняні запаски, димки, вовняні пояси червоні, а розпаношують ся дреліхи, зонеси, “шёрстке”, блюзи, кусі кафтани і вузенькі ремінці. Цивілізуєм ся, але з верха тільки”¹⁴³.

Автор навів тезу критиків домашнього промислу про те, що селяни затрачають дуже багато часу та зусиль на виготовлення одягу та іншої найнеобхіднішої продукції для власного вжитку, а тому “ліпше купувати все готове, а той час обернути на що иншого”¹⁴⁴. Але одночасно він з величезною прикрістю констатував: “та то і біда, що в нас такі обставини, що того часу ніяк инакше, отже користнійше [,] спотребовати не можем і задля того то промисл домашній [,] а особливо приготовлюване собі самим біля і одежи [,] єсть тут не лиш оправдане, але конечне. Похопніть тутейшого населеня до одежи фабричного виробу єсть шкідною не зі взглядів естетичних але економічних і буде она шкідною аж до того часу, поки не навчать ся селяни злишний час в иншій спосіб з більшим для себе пожитком використати”¹⁴⁵.

З-поміж домашніх ремесел, за словами краєзнавця, в різних місцевостях повіту тоді можна було зустріти насамперед ткацтво та плетіння з лози. Найбільше ж займалися саме ткацтвом*. В “Описі...” знаходимо свідчення про конструкцію горизонтальних верстатів, окремі технологічні моменти та термінологію**. Місцеві ткачі виробляли “звичайні полотна вузші або ширші (зависить то від способу снованя і тонкості ниток, – найвузше полотно зве ся “десятка”, найтонше і найширше “вісімнайцятка”), сукна портяні і посуконні, килимки на оден бік і на обидва і покожуцину (чиновате)”¹⁴⁶. Не залишилася поза увагою автора й економічна складова цього ремесла, зокрема зарплата ткачів, яка тоді становила 6–8 крейцерів за метр полотна, але могла суттєво різнитися залежно від самої продукції***.

¹⁴³ Миколаєвич, *Опис*, 60.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само.

* Найбільше ткачів тоді було в Половому, Дмитрові (Рд.Лв), Ракобутах, Дідилові (КБ.Лв), Язениці Польській (у кожній четвертій хаті був верстат), Хреньові (КБ.Лв), Стрептові (КБ.Лв), Куликові (Рд.Лв) та Волиці-Барилівій, а найменше – у Побужанах, Волиці-Деревлянській (Бс.Лв), Острові (Бс.Лв), Буську та Опільську (Рд.Лв) (Там само, 61, 109, 113).

** Краєзнавець відзначив, що більшість верстатів хоча й були “старосьвіцкі”, тобто традиційної конструкції, “но мимо того до звичайних робіт селянських дуже пригожі” (Там само, 61). Єдиним їхнім недоліком він уважав той факт, “що задля близькості побічнів (стопці межи котрими єсть “поле”) не можуть на них виробляти ширших тканин над оден метр” (Там само).

¹⁴⁶ Там само.

*** “Найдорозше платять ся вовняні килимки на обидва боки однакові, бо 30 кр[ейцерів] за метр” (Там само).

Стосовно ж найважливіших технологічних змін у місцевому ткацтві, свідком яких був автор “Опису...”, то серед них була поступова заміна барвників природнього походження спеціальними сумішами з рослинних фарб та аніліну, що з одного боку полегшило працю народних умільців, а з іншого, – значно погіршило якість їхньої продукції¹⁴⁷.

Автор висловив ідею відкриття ткацької промислової школи та школи обробки льону у південній частині повіту (в околицях Буська), де тоді хоча й сяяли багато льону (навіть до півморга), проте, як стверджував краєзнавець, ткачів було мало, а тому селяни залишали лише частину прядива для власних потреб, а решту продавали на торгах за півдарма.

Водночас народознавець навів свідчення про діяльність у Радехові наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ткачів-євреїв, продукція яких була значно вищого рівня від місцевих народних умільців, але після їхньої смерті цей промисел занепав¹⁴⁸.

На особливу увагу заслуговує й подана автором характеристика сировини та продукції лозоплетіння*, яке, як підтверджують сучасні польові дослідження, належить до небагатьох місцевих домашніх промислів, що в окремих місцевостях збереглися до початку XXI ст.

Стосовно деревообробних ремесел та промислів, які на цих теренах мали давні традиції, то відомості про них розкидані в інших розділах книги. Насамперед Я. Миколаєвич засвідчив, що частина із заснованих у попередні століття поселень, мешканці яких займалися різного роду лісовими промислами (часто це було прийшло іноетнічне населення, переважно поляки), зберегла цю господарську специфіку навіть наприкінці XIX ст. (хоча на основі багатьох із таких поселень згодом формувалися села, населення яких почало займатися звичними для регіону землеробством та скотарством, до чого часто спричинявся занепад давніших промислів). Також краєзнавець навів окремі приклади місцевостей, де завдяки значним запасам лісу деревообробні промисли навіть наприкінці XIX ст. відігравали важливу роль у господарському житті селян: “мешканці займають ся оправою матеріялу по лісах, виробом гонтів і паленєм угля”¹⁴⁹ (с. Стриганка КБ.Лв). Проте більшість промислів упродовж XIX ст. занепали, тож у досліджуваній Я. Миколаєвичем період, окрім вирізки

¹⁴⁷ Миколаєвич, *Опис*, 61.

¹⁴⁸ Там само, 61–62.

* “На сіножатях ростуть всякою рода верболози. Декотрі з них пускають намолоди довгі і стрункі, з них виплітають півкошки (полукішки) на вози і кошки до домашнього ужитку. Домородна та наша лозина не дасть ся завстидати під взглядом тревалости і гнучкості татункам штучно плеканим, а можна се видіти на виробих з лозини лущеної або і з корою. Кошки при збираню картоплів уживані бувають часто нетревалі, позаяк роблять їх з лозини стинаної в липни або серпни, коли ще прутє не добре здеревіло. Р[оку] 1889 заложив Каз[имир]гр[аф] Бадені невелику плянтацію лози кошикарської на Адамах. Управляють там слідуючі гатунки: *Salix viminalis*, *S[alix] purpurea*, *S[alix] amygdalina*, *S[alix] rubra*” (Там само, 39).

¹⁴⁹ Там само, 112.

деревени на дошки та бруси (найбільше вивозили з Кам'янки до Львова), на теренах повіту побутувало виготовлення терпентину (Мазярня Ваврикова (КБ.Лв)) та деревного вугілля (Стриганка, Мазярня Каранська (КБ.Лв) та Черняхівка (давній присілок с. Незнанова Бс.Лв))¹⁵⁰.

Відомості з цієї проблематики знаходимо у підрозділі, присвяченому характеристиці лісових ресурсів. Насамперед автор відзначив, що тодішня Кам'яниччина належала до найбільш заліснених повітів Галичини (десяте місце). Далі він подав цінну з економічної та етнографічної точки зору характеристику поширених тут порід дерев (сосни, дуба, вільхи, граба, берези, осики, береста та ясена) та їхнього господарського використання¹⁵¹. Важливими для етнологів є і подані народним учителем характеристики лісів (їх площа, стан та форма власності)¹⁵².

В “Описі...” Я. Миколаєвича знаходимо окремі згадки і про місцеве гончарство (поклади глини, її властивості та використання з господарською метою, асортимент та низька якість продукції)¹⁵³, про розвиток якого на цих теренах у науковій літературі відомості практично відсутні¹⁵⁴.

Матеріали “Опису...”, які стосуються народних промислів та ремесл, частково використали автори низки розділів “Атласу матеріальної культури західних областей”, над яким львівські народознавці працювали у 1940–1941 та 1947–1949 рр., проте в силу різних обставин він так і не був завершений. Тексти підготовлених розділів багато років пролежали в архіві*. Лише останніми роками частину цих матеріалів увели в науковий обіг. Так, автор одного з опублікованих розділів Іван Околот (1890–?) відзначив, що хоча серед давнішої літератури “нема ні одної роботи, в якій були б вичерпні відомості відносно промислу плетіння, то все ж таки етнографічні описи поодиноких повітів дають хоч в загальному фрагментарний, але достатній матеріал відносно визначення і уточнення осередків і асортименту домашнього промислу плетених виробів в дорадянських часах на землях сьогоднішніх західних областей УРСР”¹⁵⁵. Саме на основі матеріалів Я. Миколаєвича цей дослідник

¹⁵⁰ Миколаєвич, *Опис*, 62.

¹⁵¹ Там само, 38–39.

¹⁵² Там само, 52.

¹⁵³ Там само, 33.

¹⁵⁴ Юрій Гошко, *Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст.* (Київ: Наукова думка, 1991), 143; Катерина Матейко, *Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст.: історико-етнографічне дослідження* (Київ: Видавництво АН УРСР, 1959).

* Докладніше див. Ігор Гілевич, “Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятилітті та польові дослідження Полісся,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 43 (2008): 44–46.

¹⁵⁵ Іван Околот, “Обробка лика, лози, рогожі і соломи,” *Народна творчість та етнологія* (далі – НТЕ) 2 (2016): 78–79. Схоже висловлювання знаходимо і в опублікованому розділі про обробку шкіри та рогу, під час підготовки якого автор також використав кілька описів галицьких повітів кінця XIX – початку XX ст., зокрема й книгу Я. Миколаєвича (Ольга Пристай, “Обробка

зарахував Кам'янку-Бузьку до числа найбільших осередків лозоплетіння кінця XIX – початку XX ст.¹⁵⁶ Водночас на основі власних польових досліджень кінця 1940-х років І. Околот констатував, що це місто залишалося центром лозоплетіння і після Другої світової війни¹⁵⁷.

Дуже коротко, проте змістовно Я. Миколаєвич охарактеризував окремі компоненти народного будівництва. Зокрема, у спеціальному підрозділі “Мешкане і загорода” він подав відомості про горизонтальне планування хати та садиби. Народознавець стверджував, що давніші хати місцевого населення у своєму плані склалися з трьох кімнат: сіни – хата (“світлиця”) – комора. Такі житла найчастіше можна було зустріти у Пиратині, трохи рідше – у Побужанах, Волиці-Барилувій, Волиці-Деревлянській та Половому. Натомість тоді вже будували хати з вікнами більших розмірів, підлогою, “англійською кухнею” (тобто з відкритою плитою з металевими чавунними плитами – “блятами”) та комином, що виходив над стріхою (до того часу хати були напівкурні, Я. Миколаєвич називав їх “димними”), а найголовніше, вони вже складалася з двох житлових кімнат, ванькира, сіней та комори (хата / комора – сіни – хата / ванькир)¹⁵⁸. На вказаних теренах ще й зараз часто можна зустріти хати (збудовані переважно у міжвоєнний період) з описаним краєзнавцем “догіднійшим розкладом”.

Господарські споруду, за словами Я. Миколаєвича, будували таким чином, що вони замикали подвір'я з трьох сторін, а неподалік із четвертого боку була хата. Лише столу відсували трохи далі від інших будівель, щоб уберегти її від пожежі¹⁵⁹. Характеризуючи місцеву флору, краєзнавець згадав про використання осики на ворини (“жерде”) та дилі для зведення господарських будівель¹⁶⁰. Характеризуючи тваринництво, автор вказав на якість хлівів як один із негативних чинників, що перешкоджають ефективному розведенню худоби¹⁶¹.

Відзначимо, що сучасний провідний український фахівець із народного будівництва Роман Радович широко використав охарактеризовані матеріали Я. Миколаєвича під час підготовки кандидатської дисертації про народне будівництво мешканців рівнинної частини Львівщини (галицької Волині, Опілля, Надсяння та т. зв. Підгір'я)¹⁶².

шкіри і рогу (історична справка),” *НТЕ* 1 (2015): 84–97). Натомість книга Я. Миколаєвича залишилася поза увагою Ганни Горинь (1941–2007) – авторки монографії про шкіряні промисли західноукраїнських теренів (Ганна Горинь, *Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX століття)* (Київ: Наукова думка, 1992)).

¹⁵⁶ Околот, “Обробка лика,” 81.

¹⁵⁷ Миколаєвич, *Опис*, 81–82.

¹⁵⁸ Там само, 30. Краєзнавець подав схеми обох будинків (Таб. 4, фіг. 1, 2).

¹⁵⁹ Там само, 30.

¹⁶⁰ Там само, 39.

¹⁶¹ Там само, 58.

¹⁶² Роман Радович, “Традиційне житлово-господарське будівництво українців північно-західної Галичини і південно-західної Волині другої половини XIX – початку XX ст.: етнічні риси і локальна специфіка” (Автореф. дисертації канд. іст. наук, Інститут народознавства НАН України,

Найкраще опрацьованою є частина “Опису...”, присвячена народному одягу¹⁶³. Зокрема, Я. Миколаєвич, на основі власних кількарічних спостережень, подав характеристику щоденного, святкового та частково обрядового вбрання місцевих чоловіків* та жінок**, вказав на його вузьколокальні особливості, термінологію, окремі міжетнічні впливи (насамперед з поляками). Особливо цінною є подана ним характеристика двох різновидів сукманів: давнішого та новішого, що виник на основі польських чамарів***. Зібрані матеріали показують ареали поширення

2007). Одна з його ґрунтовних статей присвячена народному житлово-господарському будівництву мешканців галицької Волині (Роман Радович, “Особливості народного житла південно-західної частини Волині (Друга половина XIX – початок XX століття),” *Записки НТШ* 223 (Праці секції етнографії та фольклористики) (1992): 95–104). Щоправда, у всіх покликаннях на книгу Я. Миколаєвича Р. Радович замість С. 30 чомусь вказує С. 84. Поза увагою львівського вченого залишилася ще низка свідчень, які розкидані в різних підрозділах “Опису...” На особливу увагу заслуговують наведені краєзнавцем відомості, які вказують на те, що у досліджуваний період стан народного будівництва в різних місцевостях повіту міг значно різнитися. Для прикладу, твердження про те, що у с. Побужанах “до недавня (тобто до 1880-х років, коли він там вчителював. – І. Г.) були всі хати димні (без коминів)” (Миколаєвич, *Опис*, 108). Або твердження про с. Гумніська (Бс.Лв): “Хати тут ще дуже старосьвіцького виду” (Там само, 98).

¹⁶³ Там само, 27–29.

* “В літі на буддень вбирають селяни на грубу сорочку, запняту спілкою або застіжкою, в часті північній сукняний, короткий кабат, а в часті полудневій такий самий кабат але полотняний або полотняну одіж довижу сягаючу колін, що зве ся гунькою. Білі, полотняні або на чорно в десені “мальовані” штани, котрі декуда “ганавицями” зуть, підперізують в поясі ремінцем або крайкою, а на долинні обвязують “кleshні” тісно до ноги шнурочками. Солом'яний капелюх найчастіше купний доповняє строю, бо літом ходять селяни босо. Зимом задягають сукняні холошні, довгі свити, котрі також семрагами, чумерками і сукманами зуть, або білі кожухи [.] а на них ще зверху придягають сукмани або полотняні гуньки. На голові носять круглі баранячі шапки. В околиці Буска називають на ноги шкіряні ходаки, а всюди инше досить складної форми чоботи” (Там само, 27–28).

** “Дівчата і жінки в часті полудневій вбирають ся ще в одіж домашнього виробу. На грубу сорочку і таку саму спідницю або “мальованку” (димку) притерізують купну запаску, задягають полотняний кабат або гуньку, а голову завязують ріжноцьвітною хусткою. Тут лиш з рідка і то в свята, видно купні кацабайки і спідниці. В північній часті придягають дівчата часто вишивані сорочки і нестрі спідниці та запаски “кацабайками” (короткий кафтан), або відповідно до пори довгими, до стану втяжими польками, кафтанами і футром підбитими бекешками. – Жінки вбирають ся подібно як дівчата, а ціла ріжниця полягає на тім, що замужені жінки мусять мати на голові білий чіпець (так “закон” велить) і доперва поверх него вивязують хустку на ріжні способи. На жінках видати частіше семраги, кожухи і з домашнього сукна кабати. [...] У жінок завважити можна розличні способи вивязованя хустки на голові. В Синькові, Стоянові, Волиці бар. завязують хустку так, що на середині голови видно білий чіпець; в инших селах закривають его зовсім хусткою. Найчастіше завязують хустку на голові так, що на плечи звисає два кінці (і ті зуть ся ворочком), а двома другими вивязує ся подобу турецького турбана” (Там само, 28).

*** “Сукмани, які тут носять, бувають двоякого рода. Одні стародавнього походження замітні цілковитим кроєм плечий, браком збирів і ковніра, а також нескладно скроєними рукавами. Такі семраги видно в Ператині, Тетевчицях, Холоєві, Волиці дер., Побужанах, Яблонівці і на таку саму подобу шють гуньки в Ракобутах, Ріпневі, Стрептові. Єсть се стрій о крою найстарішим, який з давнини доховав ся, чого доказом єсть поєдиньчий не дуже складний

певних одягових комплексів навіть у межах одного повіту, етапи змін та трансформації окремих елементів народного вбрання, допомагають датувати ці процеси, засвідчують неодноразовість входження/зникнення деяких елементів одягу в окремих селах чи ареалах у межах тодішнього Кам'янецького повіту.

Потрібно наголосити, що після Я. Миколаєвича жодному досліднику не вдалося так докладно описати цю ділянку традиційної культури місцевих мешканців та й загалом народне вбрання населення галицької Волині привертало увагу пізніших народознавців не часто. На жаль, “Опис...” Я. Миколаєвича залишився поза увагою Катерини Матейко (1910–1995) – найвідомішої дослідниці традиційного одягу українців, хоча вона широко використала підготовлені наприкінці XIX ст. описи інших повітів (Сокальського, Терехівського та Кроснянського)¹⁶⁴. Працю Я. Миколаєвича не використала й авторка першого монографічного дослідження про народний одяг волинян Лілія Чайковська¹⁶⁵.

Автор “Опису...” не присвятив окремого підрозділу характеристиці ще однієї складової матеріальної культури мешканців Кам'янецького повіту – харчуванню. Фрагментарні відомості про народну їжу знаходимо в різних частинах праці. Зазвичай вони служать ілюстрацією поганого рівня харчування місцевого населення¹⁶⁶. Для прикладу, вказавши на особливе значення свинини у його раціоні, Я. Миколаєвич спробував підрахувати масу солонини, яка в середньому припадала у рік на одну особу. При цьому він дійшов висновку, що ці показники у кілька разів нижчі від необхідної науково обґрунтованої норми¹⁶⁷. Про поганий стан харчування місцевого населення знаходимо згадки і в окремих статтях краєзнавця педагогічної тематики*, а в рукописній спадщині вченого вдалося виявити записану в Половому жартівливу оповідку про те, як ненавчена матір'ю дівчина варила “тісто (кляски) на молоці”¹⁶⁸.

крій, брак всяких прикрас навіть гузиків, треба отже одіж таку конче приперізувати поясом або ремінем, і се, що кожухи шують зовсім на таку саму подобу лиш з додатком ковніра. Сукмани сего крою уступили особливо в часті північній красим “чумеркам” котрих крій зовсім схожий на крій польських чамар. Мають они ковніри широкі викладані, запинають ся чорними тасьмами, котрі зачіплюють ся о рогові подовгасті «барилки»” (Миколаєвич, Опис, 28).

¹⁶⁴ Катерина Матейко, *Український народний одяг* (Київ: Наукова думка, 1977).

¹⁶⁵ Лілія Чайковська, *Народний одяг волинян другої половини XIX – початку XX ст.* (Львів: Р.К. Майстер-принт, 2012). Ця монографія через низку методологічних недоліків (насамперед, дослідниця до кінця так і не розібралася, що таке історична, а що таке історико-етнографічна Волинь) та брак польових етнографічних першоджерел є досить поверхневою і аж ніяк не може претендувати на комплексність.

¹⁶⁶ Миколаєвич, *Опис*, 27.

¹⁶⁷ Там само, 56.

* Для прикладу, однією з причин повільного фізичного розвитку тіла місцевих селян автор назвав “вельми плохий корм”: “картофлю запихають ся селяни і літом [,] і зимою, навіть до хліба домішують картофель, щоби «м у к и м е н ш е в и х о д и л о»” (виділення автора. – І. Г.)” (Яків Миколаєвич, “Як дбати про виховане фізичне дітей,” *Учитель* 20 (1896): 309).

¹⁶⁸ АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 3, од. зб. 19, арк. 1 зв.

У розділі IX “Комунікація” зібрано докладні відомості про місцеві шляхи сполучення (залізницю, дороги, пошту). Хоча в межах повіту на той час проходило лише 1,4 км залізниці, проте, як справедливо відзначив автор, *“понеже шлях сей переходить майже рівнобіжно в віддалі 1–3 км. від полудневої границі повіта, користати з него можуть вигідно всі села лежачі вздовж сеї границі”*¹⁶⁹. Значно більше уваги народознавець приділив характеристиці “доріг мурованих” (загалом 96,8 км), які тоді поділяли на державні (таких у межах повіту не було), крайові (Львів – Стоянів; Красне – Буськ), повітові (Задвір’я – Лісок, Буськ – Ракобути) та громадські (Буськ – Кізлів). Зокрема, Я. Миколаєвич подав інформацію про історію будівництва більшості з них та їхні технічні характеристики. Водночас автор указав на нерівномірність мережі мурованих доріг у різних частинах повіту (найгіршою була ситуація в північних окраїнах)¹⁷⁰. Натомість ґрунтові (“копані”) дороги називали “гостинцями”, а їхнім утриманням займалися місцеві громади *“при помочи престації дорогової”*¹⁷¹.

Про транспортні засоби та упряжних тварини Я. Миколаєвич подав лише фрагментарні відомості. На особливу увагу заслуговує його твердження про те, що наприкінці XIX ст. *“віз на желізних осях, то річи в значнім числі сел або незнані або рідкі”*¹⁷², а також згадка, що окремі майстри в Дмитрові, Волиці-Барилівій та Стоянові *“виплітати [з лози] васаги на брочки, візки і сані”*¹⁷³.

Ще скупіші звістки про використання місцевих рік у ролі транспортних артерій (передусім для сплаву деревини), позаяк наприкінці XIX ст., на відміну від давніших часів, їхнє господарське значення справді було незначним¹⁷⁴.

Якщо в монографії Б. Сокальського про Сокальський повіт чи не найбільше уваги приділено сімейній та календарній обрядовості¹⁷⁵, то в книзі Я. Миколаєвича на відомості з відповідної проблематики натрапляємо нечасто, вони розкидані в різних підрозділах “Опису...”, але в більшості випадків заслуговують на увагу сучасних народознавців. Так, характеризуючи народну психологію місцевого селянина, Я. Миколаєвич указав, що *“давних звичаїв і поведінок придержує ся сьвято; постить так щиро, що дістає «куррячу сліпоту»”*¹⁷⁶.

Автор стверджував, що *“пори року означають селяни так: зима зачинає ся від Михаїла (20 пад[олиста]) до Благовіщення (6 цьвітня) с. є. треває*

¹⁶⁹ Миколаєвич, *Опис*, 62. Лише в 1909–1910 рр. збудували основну залізничну гілку через тодішній Кам’янецький повіт. Вона з’єднала Львів, Кам’янку-Струмилову, Радехів та Стоянів.

¹⁷⁰ Там само, 64.

¹⁷¹ Там само. Автор відзначив ще одну рису місцевих шляхів сполучення: *“полудневі околиці о ґрунті глинястім або чорноземли мають в часі слотнім далеко гірші дороги, як часть північна і середуца о землі пісковатій”* (Там само).

¹⁷² Там само, 34.

¹⁷³ Там само, 61.

¹⁷⁴ Там само, 10, 38, 62, 100.

¹⁷⁵ Sokalski, *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym*, 85–243.

¹⁷⁶ Миколаєвич, *Опис*, 29.

20 тижднів, – весна від Благовіщення до теплого Миколи (21 мая) с. є. 7 тижднів, – літо від Миколи до Іллі (1 серпня) с. є. 10 тижднів, – осінь від Іллі до Михайла (20 падол.) с. є. 15 тижднів”¹⁷⁷. До цього він додав загальновідому і в наш час у цих краях приказку: “По Іллі – вже по теплі”¹⁷⁸. Ще одну цікаву згадку про календарну обрядовість в околицях Радехова (обрядодії та повір’я, пов’язані зі святом Спаса) знаходимо у листі Я. Миколаєвича до племінниці Анни Міллер (з дому Луців), яка напередодні Першої світової війни емігрувала до США. У ньому краєзнавець розповідав про свій візит у родинні місця в серпні 1925 р.: “Того дня святять в нас в церкві мід, овочі, зліє, – в той день збираються бузьки до відлету у вирій”¹⁷⁹.

У підрозділі про народний одяг є відомості про локальні та вузьколокальні особливості головних уборів дівчат у піст та найбільші християнські свята*, а також весільного вбрання “молодої” та дружок**. У рукописній спадщині краєзнавця знаходимо низку оповідок з Полового та Вільки Сушенської, дотичних до поховально-поминальної (звичай оплакувати покійника в день похорону, два варіанти бувальщини про чоловіка, який, завинивши іншому гроші, вдавав, що помер, тощо)¹⁸⁰ та весільної (насамперед, відповідна місцева термінологія: “зараз те весілля розкидало ся”, “на зальоті”)¹⁸¹ обрядовості.

Якщо в самому “Описі...” демонологічні вірування місцевих українців практично не представлені, то цінні з наукового погляду твердження про цю

¹⁷⁷ Миколаєвич, *Опис*, 18. Зауважимо, що вказані краєзнавцем дати відповідних свят на один день відрізнялися від сучасних, позаяк наприкінці XIX ст. різниця між Григоріанським та Юліанським календарями становила лише 12 днів, а від березня 1900 р. вона збільшилась до 13 днів, якою є й нині. Сучасні польові дослідження на цих теренах переважно вказують дещо інші межові свята чотирьох пір року: Михайла (21 листопада) (рідше Введення (4 грудня)) – Стрігання (15 лютого) – Зелені свята (сьома неділя після Великодня) – Іллі (2 серпня). Проте наведений Я. Миколаєвичем варіант із Благовіщенням як межовою датою давнього аграрного календаря, є значно архаїчнішим. У загальнослов’янській традиції це свято відзначають як початок весни, день “відкриття землі”, пробудження її від сну; цього дня, за народними уявленнями, із землі виходять жаби, змії, миші, комахи, а також проявляє активність нечиста сила (Никита Толстой і Светлана Толстая, “Благовещение,” в *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5 т.*, ред. Никита Толстой (Москва: Международные отношения, 1995), т. 1, 182). Важливе значення воно має й на території історико-етнографічної Волині (Юрій Пуківський, *Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2015), 91–99.

¹⁷⁸ Миколаєвич, *Опис*, 18.

¹⁷⁹ Лист Якова Миколаєвича до племінниці Марії Міллер, 05.09.1925 р., Особистий архів Юрія Миколаєвича, м. Бостон, США. Зауважимо, що повір’я про те, що “бузьки” відлітають саме на це свято є загальновідомим на Радехівщині й у наш час.

* “На різні оказії бувають і різні способи вивязованя голови [...] на Волиці бар[иловій] можуть дівчати пять раз на рік (на празник, на “Йордан”, на Різдво, на Великдень і на “пущене” перед великим постом) завязати ся так як жінки замужні” (Миколаєвич, *Опис*, 28–29).

** “У дівчат замітний єсть звичай завязовати голову старанно хусткою, так що тільки “молода” і дружки після давньої поведінки мусять мати голови завітчані і відкриті. Роблять се мабуть длятого, що короткий мають волос на голові, отже і коси суть невеликі” (Там само, 28).

¹⁸⁰ АНФРФ ІМФЕ, ф. 28, оп. 3, од. зб. 19, арк. 9 зв., 11 зв., 14 зв.–16 зв., 19 зв.–20 зв.

¹⁸¹ Там само, арк. 22 зв., 27, 34.

ділянку традиційної культури мешканців галицької Волині (Кам'янецького та, очевидно, Жовківського повітів) знаходимо в уже згаданій неопублікованій рецензії Я. Миколаєвича на перший том праці М. Федоровського “Білоруси на Русі Литовській”, важливе місце в якому відведено саме народним віруванням. Матеріали для цієї фундаментальної праці польський народознавець зібрав упродовж 1877–1891 рр. на теренах сучасної Західної Білорусії (в околицях Шерешева (снт Шерешово Пружанського р-ну Брестської обл.), Ліди, Слонима, Волковиська (усі три – нині райцентри Гродненської обл.)) та Східної Польщі (Соколки, нині місто Підляського в-ва). Я. Миколаєвич не просто охарактеризував найцікавіші із зібраних М. Федоровським записів, а й піддав сумніву тезу автора про те, що відповідні матеріали із Західної Білорусії мають найбільше спільного з традиційною культурою поляків Мазовії. Найцікавішими для нас є наведені рецензентом аналогії до відповідної ділянки традиційної культури населення галицької частини Волині та запропонований ним метод порівняння традиційної культури мешканців різних теренів для визначення їхньої етнокультурної спільності¹⁸².

¹⁸² “Переглянувши весь материял тому першого замічаєм ось що: 1. Оповідання, перекази, повірки, ради і перестороги суть вельми схожі з тими, які оголосив Чубинський (у першому томі “Трудов етнографическо-статистической экспедиції въ Западно-Русскій край” (1872). – І. Г.) і які до тепер задержали ся в північно-всхідній Галичині (Порівнюю зі звістним мені материялом тих сторін, часть якого предложив я Наук[у]вому] тов[ариству] ім[ени] Шевченка до друку). Такі перекази як пр[иміром] на стор. 31. і 32. про хитроці бабські, на 35. про інклузи, на 40. про зайжджуване коний чортом, на 61. про опирів, на 96. байка, на 102. про виведене щурів, на 153 про громи, на 107. злодійску траву, на 192. чортову кров на вільшині, на 197. повстанє свині, на 328. ключку і вилочки кожсана – подані майже слово в слово так як у Чубинського і як оповідають собі люди в північно-всхідній части Галичини, і проте апріорістичним видаєсь мені висказ на стор. VIII. “що найбільше вспільних знамен з обсягу вірувань і взагалі плодів творчости духа замічаєсь між західними Білорусинами і мешканцями Мазовіа”. Щоб сей висказ мав стійність, треба его – що так скажу – математично доказати с. є. весь материял етнографічний зах[ідної] Білоруси порівнати в цифрах з материялом Мазовіа і Руси-України, і доперва тогди сю справу рішити. Розумію се так: пр[иміром] при такім зіставленю оказує ся, що 50 повірок, легенд, форм граматичних, термінів зі словництва мають всі три території вспільні, то тих не бере ся в рахунок, бо могли они зайти на зах. Білорусь так добре з Мазовіа як з Руси; – 100 етнологічних точок найдесь вспільних з Мазовіем, а 60 з Малорусію, – то в тім случаю можна би доперва сказати, що вплив Мазовіа був сильніший. Гіпотези виведені иншою методою суть сумнів[н]ої вартости. На жаль систематично упорядкованого і оголошеного материялу того рода особливо про галицьку Русь нема ще майже зовсім, проте і таке порівнанє ще тепер неможливе. 2. Важніші ріжницї між вірованями зах[ідних] Білорусинів, а мешканців північно-всхідної Галичини ограничають ся лишень – як до тепер – до яких 50 точок. Незвістний в всій Галичині пр[иміром] перехід чорта в році через серію ріжних предметів, – оповідання за гроші скриті в землі в дечім відмінні, – в переказах о опирах суть ріжницї, – повірок про відьмарів (ведьма'р), ува'сланих (навіщених чортом), сьпешку-спаришку нема зовсім, – обходу дзєди' або дзя'ди за померших домовників не знає ніхто, – прядіня ниток, та вироблюваня з них рушника за одну ніч, щоб охоронити-сь против пошестий, не практикуєсь, – обходів Купальних нема тепер жадних, хотяй суть про них ще деякі згадки, – перший раз дізнав ся з книжки п. Фед[еровський] про дівочий обхід “Яц'ар” сьваткований по Різдві” (ЦДІА України у м. Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 93, арк. 33–35).

В “Описі...” є лише фрагментарні відомості про народні знання. Для прикладу, до ділянки народної медицини належить згадка про місцевих знахарів, які лікували від укусів змій¹⁸³. А характеризуючи народну психологію, краєзнавець згадав і про окремі елементи народної медицини та ветеринарії, які трактував як забобони*.

Чимало свідчень про громадський побут місцевих мешканців знаходимо у розділі XI. Основну увагу Я. Миколаєвич зосередив на характеристиці майнового становища громад (загальний масток громад – майже 1 млн зол. рин.), зокрема їхнього нерухомого майна (ліс, поле, сіножать, пасовище) (понад 1/2), капіталу позичкових кас (понад 1/9) та збіжжя в громадських шпихлірах (1/20). Позичкові каси та громадські шпихліри були важливими інститутами для покращення соціально-економічного становища галицьких селян, тобто в їх ефективній діяльності була зацікавлена як влада, так і саме населення, проте на практиці часто все виходило не так. Я. Миколаєвич подав коротку історію їхньої діяльності на теренах досліджуваного повіту та показав основні тенденції розвитку наприкінці XIX ст. У спеціальній таблиці подано докладні відомості про вартість ґрунту, кошти позичкових кас, вартість збіжжя у громадських шпихлірах та загальну вартість громадського майна по кожній із 92 громад¹⁸⁴. Він змалював і невтішний для місцевого селянства стан “відносин кредитових”. Для покращення такої ситуації краєзнавець пропонував низку таких першочергових кроків: створення Товариства задаткового в Буську, збільшення майна громадських кас шляхом внесення до них доходів від права на полювання, рибальство та з громадських ґрунтів, а також зниження процентної ставки у громадських касах¹⁸⁵.

Заслугує на увагу етнолог-дослідник галицького села кінця XIX ст. й наведена Я. Миколаєвичем інформація про поширення в повіті страхування нерухомого майна, переваги якого тоді активно пропагувала інтелігенція. Нагадаємо, що пожежі були величезним лихом для сіл, позаяк більшість хат і господарських споруд були під солом’яною стріхою¹⁸⁶.

З-поміж інших явищ громадського побуту, про які подав окремі свідчення Я. Миколаєвич, відзначимо місцеві ярмарки і торги (у XV–XVI ст. (як невід’єний елемент для містечок з магдебурзьким правом) та наприкінці XIX ст.)¹⁸⁷, а також шарварки як повинності для населення міст на магдебурзькому праві¹⁸⁸.

¹⁸³ Миколаєвич, *Опис*, 21–22.

* “Вірить в цілющу силу “вилятого” яйця, віддирає на весні замізерованій худобі шкіру на хребті і здимає “паскудника” (єсть то червона плівка на внутрішній стороні верхньої повіки у рогатої худоби)), щоби ся скорше поправила, – а ніякі представлення і докази не в силі переконати его, що робить зле, слухає їх терпеливо, потакує навіть часами, а своє думає, і робить по старому” (Там само, 29–30).

¹⁸⁴ Там само, 72–73.

¹⁸⁵ Там само, 75.

¹⁸⁶ Там само, 77.

¹⁸⁷ Там само, 29, 59, 99, 101, 104, 109, 111–112.

¹⁸⁸ Там само, 111–112.

Особливе місце у народознавчій спадщині Я. Миколаєвича відведено прозовому фольклору, який він розпочав фіксувати щонайпізніше у 1891 р. Проте ця ділянка дуже слабо представлена в “Описі...”. Вочевидь, причина в тому, що відповідних текстів не подавали автори наявних на той момент описів повітів (насамперед Б. Сокальський у праці про Золочівський шкільний округ). У книзі вчителя з Полового знаходимо лише низку місцевих прислів’їв*, історичних переказів**, які він почерпнув із давнішої краєзнавчої літератури або ж усної традиції. Водночас у середині 1890-х років Я. Миколаєвич зібрав та передав до Львова низку фольклорних збірок із Полового та Вільки Сушенської, точна кількість яких нам поки що невідома. Можемо стверджувати лише про збірки загадок (доля її рукопису нами не встановлена) та народних легенд і переказів (“байок”), характеристику яких ми зробили раніше.

Таким чином можемо підвести певні підсумки. Постать Якова Миколаєвича як представника галицької інтелігенції кінця XIX – першої третини XX ст. є досить цікавою для сучасних істориків. Він належав до числа діячів другого плану, які хоча й не відігравали провідних ролей у житті краю, але без яких уявити весь тогочасний провінційний побут у його багатоманітні просто неможливо.

Я. Миколаєвич зробив особливий вклад у дослідження традиційної культури українців галицької Волині. У молоді роки, під впливом лекцій О. Партицького, він зацікавився народознавством. Фольклорно-етнографічні дослідження були частиною ширших краєзнавчих досліджень Я. Миколаєвича. Свою збирацьку діяльність на ниві фольклору він активізував у руслі дописів до рубрики І. Франка “Із уст народа” в журналі “Житє і слово”. Період найактивнішої народознавчої діяльності Я. Миколаєвича припав на період до 1896 р. (праця у с. Половому тодішнього Кам’янецького повіту та Жовкві), тобто ще до моменту створення Етнографічної комісії НТШ та початку систематичного виходу у світ її періодичних видань. Проте згодом саме на сторінках останніх зусиллями І. Франка та В. Гнатюка частина записів Я. Миколаєвича (загадки, легенди) була введена у науковий обіг. У період нетривалого вчителювання у Жовкві він відіграв важливу роль на етапі збору матеріалів для ще однієї знакової праці про традиційну культуру галицької Волині – статті М. Кордуби про місцеву писанкарську традицію, а також надіслав окремі матеріали Ф. Вовку. Натомість після переїзду до Тернополя в 1896 р. поступово зосередив основну увагу на

* “Ложка дощу, а корець болота” (Там само, 19).

** Наприклад, переказ про гунів, які нібито колись поселилися біля с. Дідилова, а наприкінці XVIII ст. переселилися у саме село, а за полями, де вони раніше жили, закріпився топонім “На Гунові” (записана від місцевого вчителя Даціва). Щоправда, цей переказ Я. Миколаєвич сам назвав “байкою” (Там само, 101). Особливу цінність становлять перекази про походження назв окремих населених пунктів (Бербєки (польське село, ліквідоване радянською владою в середині XX ст. під час створення авіаполігону), Буськ, Незнанів, Сілець-Беньків та ін.), переважна більшість з яких уперше були введені у науковий обіг (Там само, 89, 90, 106–107, 110 та ін.).

педагогічній та громадській діяльності, а тому не проводив активної збирацької роботи. Проте в перші роки тернопільського періоду у своїх нечисленних працях етнографічної тематики (рецензіях) автор широко використав порівняльний матеріал із теренів рідної галицької Волині.

Найбільш комплексна характеристика краю представлена в його “Описі географічно-статистичному повіта Камянецкого” (1895), у якому хоча й немає окремого етнографічного розділу (на відміну від низки інших тогочасних праць такого роду), проте цінні матеріали з різних ділянок традиційної культури корінного українського населення та частково представників національних меншин знаходимо в інших частинах книги. Найдокладніше представлено тогочасний стан розвитку основних господарських занять, промислів та ремесел, позаяк автор прагнув не лише показати всі їхні позитивні та негативні сторони, а й накреслити шляхи та способи покращення. З-поміж етнографічних матеріалів потрібно також відзначити відомості про етнічний та релігійний склад мешканців повіту, етнопсихологічну характеристику місцевого українського населення, допоміжні господарські заняття, локальні особливості мови та матеріальної культури (одяг, житло). Натомість дуже фрагментарно представлені відомості з ділянки традиційного харчування, транспорту, календарної та сімейної обрядовості, народних знань. Особлива цінність зібраних Я. Миколаєвичем матеріалів полягає в тому, що чимало ділянок традиційної культури на цих теренах ні до, ні після нього належним чином ніхто не досліджував.

Книга Я. Миколаєвича стала важливим джерелом для пізніших досліджень українських етнологів (про будівництво, ремесла), проте й досі зібрані в ній народознавчі матеріали лише частково введені у науковий обіг. Практично невідомою залишається рукописна спадщина краєзнавця (записи легенд, рецензії, листування), в якій зібрані матеріали про традиційну культуру мешканців галицької Волині.

FOLKLORIC AND ETHNOGRAPHICAL INVESTIGATIONS OF YAKIV MYKOLAYEVYCH ON THE TERRITORY OF GALICIAN VOLHYNIA IN THE END OF THE 19th CENTURY

Ihor HILEVYCH

The Ivan Franko National University of Lviv
the Chair of Ethnology,

1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The paper, based on the wide array of archive and published materials, gives the first time description of the main stages of life, pedagogical and public activity of Yakiv Mykolayevych – one of the typical representatives of Galician intellectuals of a second plan in the end of the 19th – first third of the 20th ct. The main attention is paid to the characteristics of his contribution into folkloric and ethnographical investigation of Galician Volhynia.

It was found out, that the formation of his ethnographical interests was influenced by the lectures of Omelyan Partytskyi in the teaching seminary and publications of the first half of 1890s on the pages of Galician periodicals, first of all, materials of the heading “From the lips of the people”, provided in 1894–1895s by Ivan Franko on the pages of “Zhytie i Slovo” (“Life and Word”).

His first ethnographical article saw the world in 1893 and filled the detailed description of the water mill construction, which was given through the prism of folk technical terminology. A period of the most active ethnographical practice of Ya. Mykolayevych fall on the first half of 1890s (work in the village of Polove in Kamyanets county and Zhovkva), namely till the moment of Ethnographical commission of Shevchenko Scientific Society creating and the beginning of systematic appearance of its periodical publications. But later on the pages of these publications by the efforts of I. Franko and V. Hnatyuk a part of the records of Ya. Mykolayevych (riddels, legends) was introduced into the scientific circulation. During the period of one-year teaching at Zhovkva he played the important role on the stage of the collecting materials for another prominent work about the traditional culture of Galician Volhynia – a paper by Myron Korduba “Easter eggs of the Galician Volyn”. Also, she sent some materials to F. Vovk. After the removal to Ternopil in 1896 he gradually paid attention to the pedagogical and public activity. In the first years of Ternopil period the author widely used a comparative material from the territory of native Galician Volhynia in his several works on ethnographical subject (reviews). Most of these materials left in manuscripts.

Folkloric and ethnographic investigations were the part of the wider regional studies of Ya. Mykolayevych. The most complex characteristic of the region is represented in his “Geographical and statistical description of Kamyanets county” (1895), which doesn't fills a particular ethnographical section (unlike the other similar works of that time), but valuable materials from different spheres of traditional culture of indigenous Ukrainian population and partially the representatives of national minorities can be found in the other parts of the book. The most detailed information is adduced about that time condition of development of the main household works, crafts and trades, because the author tried not only to show their positive and negative sides, but to draw the ways and modes of improvement. Among the ethnographical materials one should mention the information about the ethnic and religious composition of the county inhabitants, ethnopsychological characteristics of local Ukrainian population, auxiliary household works, local features of language and material culture (clothes, dwelling). From the other side, the data about the traditional nutrition, transport, calendar and family ritualy, folk knowledge, are adduced very fragmentarily.

It is proved, that the special value of the materials, collected by Ya. Mykolayevych consists in fact, that many spheres of traditional culture on these lands were not properly investigated before him, and after him as well. The book by Ya. Mykolayevych became an important source for the latest investigations of Ukrainian ethnologists (about dwelling, crafts), but the ethnographical materials from it are introduced into the scientific circulation only partially. The manuscript heritage of the ethnographer is still being almost unknown (records of legends, reviews, correspondence), which fills the materials about the traditional culture of inhabitants from the Galician Volhynia.

Key words: Yakiv Mykolayevych, Galician Volhynia, Kamyanets county, folklore, ethnography.

REFERENCES

- “Baiky”. Kazky. Zapysav Ya. Mykolaievych na Lvivshchyni. 1895. Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii imeni M. T. Rylskoho NAN Ukrainy. Fond 28, opys 3, odynytsia zberezhenia 19. (in Ukrainian). *Bohorodytsia v ukrainskomu folklori*. Zibr. ta vporiad. Halyna Koval. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2006. (in Ukrainian).
Boitsun, Liubomyra. Ternopil u plyni lit. Ternopil: Dzhura, 2003. (in Ukrainian).

- Brykovych, Iliarii. “V okupovanomu Ternopoli pislia rosiiskoi revoliutsii.” U *Shliakhamy zolotoho Podillia. Ternopilshchyna i Skalatshchyna: regionalnyi istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Red. Roman Mykolaievych. Filiadelfiia: Rehionalne Obiednannia “Ternopilshchyna”, 1983, t. 3. 98–104. (in Ukrainian).
- Chaikovska, Liliia. *Narodnyi odiah volynian druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Lviv: P.K. Maister-prynt, 2012. (in Ukrainian).
- “Diiialnist Vydilu Tovarystva v 1899.” *Khronika Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka 1* (1900): 19–26. (in Ukrainian).
- “Domashnii promysl y Halychyni. Shevstvo.” *Chiervonaia Rus*. 21 dekabria 1889. (in Ukrainian).
- “Donesenie gr. A. A. Orlova, shefa zhandarmiv, tsarevi Nykolaievi v 1847 rotsi o rezultati slidstva v spravi Kyrylo-Metodiivskoho Bratstva v Kiivi.” [Perekl. Yakova Mykolaievycha]. *Dilo*. 19, 20, 22 liutoho (3, 4, 6 marta) 1893. (in Ukrainian).
- “Donesennie grafa A. F. Orlova (Pereklad z “Russkaho arkhyva” 1892 r. no 7 stor. 334–359).” [Perekl. Yakova Mykolaievycha]. *Zoria* 5 (1893): 96–100. (in Ukrainian).
- Dovhaliuk, Iryna. *Osyp Rozdolskyi: muzychno-etnografichnyi dorobok*. Lviv: TeRus, 2000. (in Ukrainian).
- Dovhyi, Yaroslav. “Mykolaievychi: pedahohy, prosvityteli, patrioty.” *Visnyk fondu Oleksandra Smakuly: pryroda, liudyna, tekhnika, nauka, osvita, kultura: naukovo-osvitnie vydannia* 2 (4) (1998): 8–13. (in Ukrainian).
- Dzieduszycki, Włodzimiesz. “Przedmowa wydawcy.” W *Bronisław Sokalski. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym*. Lwów: Drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. III–XI. (in Polish).
- Dzoban, Oleksandr. *Istoriia Novoho Vytkova*. Lviv: NTS, 2006. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. “Ohliad prats nad etnografiieiu Halychyny v XIX st.” *Pervisne hromadianstvo ta yoho perezhytty na Ukraini* 1 (1928): 157–163. (in Ukrainian).
- Franko, Ivan. “Ostanky pervisnoho svitohliadu v ruskykh i polskykh zahadkakh narodnykh.” V *Ivan Franko. Zibrannia tvoriv: u 50 t.* Kyiv: Naukova dumka, 1980, t. 26. 332–346. (in Ukrainian).
- Franko, Iwan. “Przemysł domowy w Uhnowie.” *Kurjer Lwowski*. 23 lipca 1890. (in Polish).
- Franko, Iwan. “Szewcy galicyjscy.” *Kurjer Lwowski*. 18, 19 sierpnia 1891. (in Polish).
- Hamuliak, Vasyl [Mykolaievych, Roman]. “Ternopil u borotbi za derzhavnist.” U *Shliakhamy zolotoho Podillia. Ternopilshchyna i Skalatshchyna: regionalnyi istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Red. Roman Mykolaievych. Filiadelfiia: Rehionalne Obiednannia “Ternopilshchyna”, 1983, t. 3. 80–97. (in Ukrainian).
- Hilevych, Ihor. “Mikhal Bronisław Sokalskyi (1858–1929): zhyttievyi shliakh ta kraieznavcha spadshchyna.” *Bridshchyna – krai na mezhi Halychyny y Volyni* 9 (2016): 115–116. (in Ukrainian).
- Hilevych, Ihor. “Ukrainska etnografichna nauka u pershomu poviennomu desiatylitti ta polovi doslidzhennia Polissia.” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna* 43 (2008): 34–53. (in Ukrainian).
- Hilevych, Ihor. *Stan i perspektyvy istoryko-kraieznavchykh doslidzhen na Radekhivshchyni*. Lviv: Tsentra kraieznavchykh doslidzhen Radekhivshchyny, 2010. (in Ukrainian).
- Hlushko, Mykhailo. “Vytisnennia vola konem yak upriazhnoi tvaryny v gospodarstvi ukraintsiv: sotsialno-ekonomichni aspekty.” *Narodoznavchi zoshyty* 3 (2011): 566–567. (in Ukrainian).

- Hlushko, Mykhailo. *Henezys tvarynnoho zapriahu v Ukraini (kulturno-istorychna problema)*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2003. (in Ukrainian).
- Hnatiuk Volodymyr. "Halytsko-ruski narodni liegendy, t. 2." *Etnografichnyi zbirnyk* 13 (1902): 1–287. (in Ukrainian).
- Hnatiuk, Volodymyr. "[Rets. na] Staromiejskie. Ziemia i ludność, opracowała Zofia Strzetelska Grynbergowa. – Lv., 1899, st. VIII + 678; Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny, zebrał nauczyciel ludowy Jan Aleksander Bayger, Lv., 1899, st. VIII+319; Bronisław Sokalski. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym i ekonomicznym, Lv., 1899, st. XVI + 496." *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 34, Bibliografiia (1900): 38–54. (in Ukrainian).
- Horak, Roman. *Zadlia praznyka. U sutinkakh: romany-ese*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk, 1989. (in Ukrainian).
- Horyn, Hanna. *Shkiriani promysly zakhidnykh oblastei Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)*. Kyiv: Naukova dumka, 1992. (in Ukrainian). (in Ukrainian).
- Hoshko, Yurii. *Promysly y torhivlia v Ukrainykykh Karpatakh XV–XIX st.* Kyiv: Naukova dumka, 1991. (in Ukrainian).
- Hudyma, Yurii. "Arkhitekturno-mystetska spadshchyna i zasluhy vlasnykiv maietku XVIII–XIX st. u seli Yosypivka bilia Oleska." *Maietok: naukovo-kraieznavchyi zbirnyk Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka "Samchyky"* 5 (2015): 213–215. (in Ukrainian).
- Hura, Aleksandr. "Chieriepakha." V *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskii slovar v 5 t.* Red. Nikita Tolstoy. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2012, t. 5. 510–511. (in Russian).
- "Imenovania i perenesenia." *Uchytel* 14–15 (1896): 237–238. (in Ukrainian).
- Istorychni perekazy ukrainsiv*. Zibr. ta oprats. Vasyl Sokil. Lviv: Vydavnytstvo M. Kots, 2003. (in Ukrainian).
- Kapelus, Helena. "Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie." W *Dzieje folklorystyki polskiej 1864–1918*. Red. Helena Kapelus i Julian Krzyżanowski. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982. 338–390. (in Polish).
- Knyha protokoliv zasidan prezidii. 1893–1902. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (dali – TsDIA Ukrainy u m. Lvovi). Fond 309, opys 1, sprava 33. (in Ukrainian).
- Knysh, Yaroslav. "Vidobrazhennia epokhy turetsko-tatarskykh nabihiv u legendakh i perekazakh Sokalshchyny." *Nadbuzhanshchyna. Sokalshchyna, Belzhyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i Pidliashshia: istorychno-metuarnyi zbirnyk* (Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto: Obiednannia nadbuzhantsiv, 1994), t. 3. 217–220. (in Ukrainian).
- Korduba, Mykhailo. *Lysty do Barvinskoho Oleksandra Hryhorovycha. 1882–1908*. Viddil rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoii biblioteki imeni Vasylia Stefanyka NAN Ukrainy (dali – VR LNNB). Fond 11, papka 99, sprava 1456. (in Ukrainian).
- Korduba, Myron. "[Rets. na] Mykolaievych Yak. Opys geografichno-statystychnyi povita Kamianetskoho. – Lviv, 1894. – VIII + 120 s." *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 9, Bibliografiia (1896): 52–55. (in Ukrainian).
- Korduba, Myron. "Pysanky na halytskii Volyni." *Materiialy do ukrainsko-ruskoii etnologii* 1 (1899): 169–210. (in Ukrainian).

- Kostiuk, Halyna. “Rodyna Mykolaievychiv.” *Narodna sprava* (m. Radekhiv Lvivskoi obl.). 27 kvitnia 2000. (in Ukrainian).
- Kostiuk, Halyna. *Istoriia sela Synkiv*. Lviv: B.v., 2000. (in Ukrainian).
- Krykun, Mykola. *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Pravoberezhnoi Ukrainy v XV–XVIII st.: kordony voievodstv u svitli dzherel*. 2-e vyd. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafi NAN Ukrainy, 1993. (in Ukrainian).
- Kukiz, Tadeusz. *Ziemia Radziechowska i Ludzie Stamtąd*. Wrocław: Wydawnictwo Via Nova, 2008. (in Polish).
- Kukurudza, Semen. “Iakiv Mykolaievych – avtor monohrafi “Opys heohrafichno-statystychnyi povita Kamianetskoho”.” U *Rehionalne heohrafichne kraieznavstvo: teoriia i praktyka: materialy Druhoho Vseukrainskoho seminaru*. Ternopil: Ternopilskiy DPU im. V. Hnatiuka, 2002, ch. 1. 28–32. (in Ukrainian).
- Kyrchiv, Roman. “Folklorystyka v naukovi diialnosti Ivana Franka (Deiaki teoretychno-metodolohichni aspekty).” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* 250 (2005): 356–375. (in Ukrainian).
- “Liudovi zahadky z Kamianetskoho povitu. V seli Polovim zapysav Yakiv Mykolaievych.” *Etnohrafichnyi zbirnyk* 5 (1898): 219–223. (in Ukrainian).
- Lyst Yakova Mykolaievycha do plemynnytsi Marii Miller. 5 veresnia 1925. Rodynniy arkhiv Yurii Mykolaievycha (Boston, SShA). (in Ukrainian).
- Lysty Myrona Korduby do Mykhayla Hrushevs’koho ta Fedora Vovka, uporyadn., avt.peredm. i koment. V. Naulko i V. Starkov, (Zaporizhzhya: B. v., 2005) (*Starozhytnosti Pivdennoyi Ukrayiny* 14). (in Ukrainian).
- Lysty F. Vovka do M. Korduby, 1896–1903, VRLNNB, f. 61 (Myron Korduba), op. II, spr. 62. (in Ukrainian).
- Machmer, Horst. *Pfälzer Privatan siedlungen im Nordosten Galziens: Dorfgründungen vom Ende des 18. Jahrhunderts*. Garbsen: K.V., 1999. (in German).
- Machmer, Horst. *Pryvatna kolonizacja z Palatynatu w północno-wschodniej Galicji. Zakładanie wiosek pod koniec XVIII wieku: osiedlenia się rodziny Machmer i jej rozwój Emigracja kolejnych pokoleń*. Tłumacz. z niem. Wojciech Blajer i Jerzy Peszko. Bielsko-Biała: B. w., 2002. (in Polish).
- Makarchuk, Stepan. “Etnohrafichni siuzhety v opysovykh tvorakh pro namisnytstva i hubernii pidrosiiskoi Ukrainy ostannoï cherty XVIII – pershoï polovyny XIX stolit.” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* 259 (Pratsi Sektsii etnohrafi i folklorystyky) (2010): 627–638. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. *Pysemni dzherela z istorii Ukrainy: kurs lektsii*. Lviv: Svit, 1999. (in Ukrainian).
- Mateiko, Kateryna. *Narodna keramika zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR XIX–XX st.: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: Vydavnytvo AN URSSR, 1959. (in Ukrainian).
- Mateiko, Kateryna. *Ukrainskyi narodnyi odiah*. Kyiv: Naukova dumka, 1977. (in Ukrainian).
- Matyashchuk, Volodymyr. “Iakiv Mykolaievych.” *Narodna sprava*. 7 hrudnia 1996. (in Ukrainian).
- Metrychni knyhy ss. Synkiv ta Volytsia-Barylivska (kopii). 1850–1865. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 201, opys 4 a, sprava 5068. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Roman. “Iakiv Mykolaievych (1865–1931).” U *Nadbuzhanshchyna. Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i*

- Pidliashshia: istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto: Obiednannia nadbuzhantsiv, NTSh, 1989), t. 2. 873–875.
- Mykolaievych, Roman. *Rodyna tatka* (spohady pro rodynu Yakova Mykolaievycha), Boston, 19 kvitnia 1988, mashynopys. Rodynnyi arkhiv Yuriiia Mykolaievycha (Boston, SShA). (in Ukrainian).
- “Mykolaievych Yakiv.” V *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna*. Red. Volodymyr Kubiiovych. Paryzh; Niu-York: Molode zhyttia, 1962, t. 4. 1531. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “[Rets. na:] Władysław Satke. Powiat tarnopolski pod względem geograficzno-statystycznym, na podstawie materyałów dostarczonych przez naucz. ludowych (vidbytko z t. III Rocznika kółka nauk. tarnopolskiego), Ternopil, 1895, st. 103 + mapa.” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 28, Bibliografii (1897): 61–64. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Deshcho pro nauku geografii v shkoli narodnoi.” *Uchytel* 22 (1890): 375–378. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Deshcho pro nauku geografii v shkoli narodnoi.” *Uchytel* 24 (1890): 391–395. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Do zhyttiepysy Markiiiana Shashkevycha” *Zoria* 22 (1892): 438. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Dopys.” *Uchytel* 7 (1891): 107–108. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Narodni nazvy predmetiv dotychachykh mlyna vodianoho.” *Zoria* 24 (1893): 480–481. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Pro zaniattia tykhy ditvory v odno-kliasovykh shkolakh narodnykh.” *Uchytel* 6 (1890): 93–97. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Vplyv pryrody na cholovika (Z dila Henryka Tom. Bukloho).” *Uchytel* 13 (1891): 198–200. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Vplyv pryrody na cholovika (Z dila Henryka Tom. Bukloho).” *Uchytel* 14–15 (1891): 218–220. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Yak dbaty pro vykhovanie fizychni dityi.” *Uchytel* 20 (1896): 309. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Z povita zhovkivskoho.” *Uchytel* 6 (1896): 91–92. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. “Zalozhene spilky shevtsiv v Vytkovi novim povita kamenetskoho.” *Dilo*. 5 (17) liutoho 1893. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. *Lyst do Levytskoho I. O., avtobiohrafii, vypysky z periodychnykh vydan*. 1890, 1898. VRLNNB. Fond 167, opys 2, papka 66, sprava 2190. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. *Lysty do Barvinskoho Oleksandra Hryhorovycha. 1894–1918*. VR LNNB. Fond 11, papka 121, sprava 1874. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. *Opys geografichno-statystychnyi povita Kamianetskoho*. Lviv: NTSh u Lvovi, 1894. (in Ukrainian).
- Mykolaievych, Yakiv. *Spravozdanie z knyzhok: 1. Michał Federowski. Lud białoruski na Rusi litewskiej. Materyały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877 do 1891. Tom I. Wydawnictwo komisji antropolog. Akademii umiejętności. Kraków 1897. storin XX + 509; 2. Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydane staraniem Akademii umiejętności w Krakowie. Kraków 1897. Tom II. stor. X + 156 + 380. 1897. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 401, opys 1, sprava 93. (in Ukrainian).*
- Nawratil, Arnulf. *Bericht über den XV. Aufsichtsbezirk (Amtssitz Lemberg)*. Wien: K. w., 1890. (in German).

- Novosad, Yevhen. “Neslukhiv.” U *Nadbuzhanshchyna. Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i Pidliashshia: istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto: Obiednannia nadbuzhantsiv, 1994, t. 3. 451–454. (in Ukrainian).
- Okolot, Ivan. “Obrobka lyka, lozy, rohozhi i solomy.” *Narodna tvorchist ta etnolohiia* 2 (2016): 78–90. (in Ukrainian).
- Onuferko-Sytnyk, Yevheniia. “Yakiv Mykolaievych.” U *Shliakhamy zolotoho Podillia. Ternopilshchyna i Skalatschchyna: regionalnyi istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Red. Roman Mykolaievych. Filiadelfia: Rehionalne Obiednannia “Ternopilshchyna”, 1983, t. 3. 574–576. (in Ukrainian).
- “Opovishchenie.” *Uchytel* 7 (1893): 111–112. (in Ukrainian).
- Pashuk, Volodymyr. ““Prosvita” na Kamianechchyni.” U *Nadbuzhanshchyna. Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i Pidliashshia: istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Lviv; Toronto: NTSh, 2004, t. 4. 232–243.
- “Podiaka [vydilu filii “Prosvity” v Kamiantsi-Strumylivii uchasnykam chynu perepokhovannia Shashkevycha].” *Dilo*. 30 zhovtnia (11 padolysta) 1893. (in Ukrainian).
- Prystai, Olha. “Obrobka shkiry i rohu (istorychna spravka).” *Narodna tvorchist ta etnolohiia* 1 (2015): 84–97. (in Ukrainian).
- Pukivskiy, Yurii. *Vesniana kalendarno-pobutova obriadovist ukraintsiv istoryko-etnografichnoi Volyni*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2015. (in Ukrainian).
- Pylypchuk, Sviatoslav. *Folklorystychna kontseptosfera Ivana Franka*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2014. (in Ukrainian).
- “Pysmo z-pid Radekhova (Hromadski poriadky. Osushenie pasovyska. Chyतालnia).” *Batkivshchyna* 31 (1887): 184–185. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. “Osoblyvosti narodnoho zhytla pivdenno-zakhidnoi chastyny Volyni (Druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia).” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* 223 (1992): 95–104. (in Ukrainian).
- Radovych, Roman. “Tradytisiine zhytlovo-hospodarske budivnytstvo ukraintsiv pivnichno-zakhidnoi Halychyny i pivdenno-zakhidnoi Volyni druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: etnichni rysy i lokalna spetsyfika.” Avtoref. dys. kand. ist. nauk, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2007. (in Ukrainian).
- Redaktsiia [Ivan Franko]. “[Peredmovna do rubryky “Iz ust naroda”].” *Zhytie i slovo* 1, kn. 1 (1894): 140–141. (in Ukrainian).
- Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego, wydany przez krajowe biuro statystyczne (Oddzial statystyki i handlu)*. Red. Tadeusz Rutowski. Lwów: Druk. Pillera i Sp., 1886, zesz. 1–3. (in Polish).
- Rozdolskyi, Osyp. “Halytski narodni kazky (N 26–77).” *Etnografichnyi zbirnyk* 7 (1898): 1–168. (in Ukrainian).
- Rozdolskyi, Osyp. “Halytski narodni kazky, v Berlyni pov. Brodskoho.” Vporiadkuvav i porivnania dodav Ivan Franko. *Etnografichnyi zbirnyk* 1 (1895): 1–120. (in Ukrainian).
- Rozdolskyi, Osyp. “Halytski narodni noveli.” *Etnografichnyi zbirnyk* 8 (1900): 1–161. (in Ukrainian).
- Shashkevych, Markiiian. *Povne zibrannia tvoriv*. Uporiad. i red. Mykhailo Shalata. Drohobych: Kolo, 2012. (in Ukrainian).
- Slewiński, Antoni. “Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie sokalskim.” *Lud* 9 (1903): 68–85. (in Polish).

- Sokalski, Bronisław. *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym*. Lwów: Drukarnia ludowa pod zarz. St. Baylego, 1899. (in Polish).
- Sokalski, Bronisław. *Rys geograficzno-statystyczny zloczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (zloczowski i brodzki)*. Zloczów: Towarzystwo pedagogicznego oddziału zloczowskiego, 1885. (in Polish).
- Sokil, Hanna. *Ukraińska folklorystyka v Halychyni kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia: istoriko-teoretychnyi dyskurs*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. (in Ukrainian).
- Sokil, Vasyl. “Vidhomin monholo-tatarskoho i turetskoho ponevolennia v ukrainskykh perekazakh.” *Narodoznavchi zoshyty* 6 (1996): 367–375. (in Ukrainian).
- “Spravozdanie z diialnomy vydilu Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi za chas vid 1 sichnia do 31 hrudnia 1895 r.” *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 10, Dodatky (1896): 1–4. (in Ukrainian).
- “Stan Muzeia v 1900 r.” *Khronika Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 5 (1901): 40–41. (in Ukrainian).
- Tarnavskiy, o. Fylymon. *Spohady. Rodynna khronika Tarnavskykh yak prychnok do istorii tserkovnykh, sviashchenytskykh, pobutovykh, ekonomichnykh i politychnykh vidnosyn u Halychyni v druii polovyni 19 storichchia i v pershii dekadi 20 storichchia*. Uporiadk. i zredag. Anatol Mariia Bazylevych ta Roman Ivan Danylevych. Toronto: Dobra knyzhka, 1981. (in Ukrainian).
- Tolstoy, Nikita i Svetlana Tolstaya. “Blagoveshcheniye.” V *Slavyanskiye drevnosti: etnolingvysticheskiy slovar v 5 t.* Red. Nikita Tolstoy. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1995, t. 1. 182–188. (in Russian).
- V. “[Rets. na] Rys geograficzno-statystyczny zloczowskiego okręgu szkolnego z dokładnym opisem miejscowości.” *Dilo*. 23 lypnya (4 serpnia) 1885. (in Ukrainian).
- “Vidozva v spravi zbyrania zahadok.” *Khronika Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 30 (1907): 12–13. (in Ukrainian).
- Voloshyn, Vasyl. *Skryzhali chasu. Istoriia s. Polove i yoho Khramu*. Sokal: B. V., 2007. (in Ukrainian).
- Von Paygert, Cornelius. *Die sociale und wirtschaftliche lage der galizischen schuhmacher. Eine studie uber hausindustrie und handwerk auf grund eigener erhebungen*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1891. (in German).
- Zubrytskyi, Mykhailo. “Mity i viruvannia: Mlyny i melnyky.” *Zhytie i slovo* 1 (1895): 75–76. (in Ukrainian).
- Zadorozhnyi, Vasyl. “Uchytelska seminariia v Ternopoli v 1905–1910.” U *Shliakhamy zolotoho Podillia. Ternopilshchyna i Skalatschyna: regionalnyi istorichno-metuarnyi zbirnyk. Filiadelfiia: Rehionalne Obiednannia “Ternopilshchyna”*, 1983, t. 1. 2-e vyd. 169–176. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2015

Прийнята до друку 10.09.2015